سەفەرنامەی ولیەم هیوود بۆ کوردستانساڵی ١٨١٧

سەفەرنامەی
ولیەم هیوود بۆ کوردستان
ساڵی ١٨١٧

وەرگێڕانی لە فڕەنسییەوە، پێشەکی
و پەڕاوێزنووسینی
د. نەجاتی عەبدوڵڵا

هەولێر ٢٠١٢

– ناوی کتێب: سەفەرنامەی ولیەم هیوود بۆ کوردستان ساڵی ١٨١٧.
– بابەت: سەفەرنامە.
– لە فرەنسییەوە وەرگێڕان و پێشەکی و پەراوێزنووسینی: د.نەجاتی عەبدوڵڵا.
– تایپ و هەڵەچنی: لە لایەن وەرگێڕەوە
– بەرگسازی: عوسمان پیرداود.
– بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، ژمارە (١٧٠).
– چاپ: چاپخانەی حاجی هاشم.
– تیراژ: ٥٠٠ دانە .
– لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٧٦٤) ی ساڵی ٢٠١٢ ی پێدراوە

لە برێتی پێشەکی

ڕەنگــە دەســتپێکی کوردناســیی ڕۆژئــاوایی بــە زمــانێکی زۆر ســادە لــە سەدەکانی شانزەهەمەوە تا کۆتایی نیوەی یەکـەمی سـەدەی بیسـتەم، هـەر بریتی بێت لەو سەفەرنامە و بیرەوەری و پێوەندیانەی سەفەر ، کە گەڕۆك و ڕۆژهەڵاتناســەکان (بــە ڕوویێکــی تایبــەتی) ئــەوروپایی و ئەمریکاییــەکان، لەکاتی گەشتەکانی خۆیاندا بۆ ئیمپراتۆریای عوسمـانی و ئێـران لـە گـەڕان و سوڕانەکانیاندا بە ناوچە کوردەوارییـەکانی ئـەم دوو ئیمپراتۆریایـە سـەرنج و تێبنی وردی خۆیان تێدا تۆمارکردبێت. ئەم گەڕۆکانە دواتر لە داوێنی کتێبی ســەفەر و گەشــتەکانی خۆیانــدا باســی ژیــانی سیاســی و کۆمەڵایــەتی و تــا ڕادەیەك ژیانی فەرهەنگی کوردەواری ئەوسەردەمانەشیان بۆ تۆمـارکردووین. ئەم سەرچاوە کوردناسیانە بڕێکی زۆر زانیاری و مـەتریال و فیگـور و وێنـەی دەگمەنی کورد و کوردستانیان بۆ پاراستووین. ئەم سەرچاوانە فرە بابەتن و دەکــرێ بــۆ لێکۆڵینــەوە لــەزۆر لایــەنی ژیــانی کۆمەڵایــەتی و سیاســی و کولتــووریی کوردییــەوە خوێندنــەوە و تێڕامــانی مێــژووییان بــۆ بکــرێ و لــەو ڕێگەوەیەوە وێنە ونەکانی کۆمەڵگەی کوردییان پێ دووبارە وێنا بکرێتەوە.

لەناو بەرهەمە کوردناسییەکاندا، کوردناسی لای ئینگلیزەکـان شـوێنێکی تایبەت دەگرێ. چـاوگێڕانێك بـەناو و پێگـە و کەسـایەتی گەڕۆکـەکان ئـەوە

بـەدەر دەخـات، کـە بەشـی زۆرتـرینی ئـەو گەڕۆکانـە زیـاتر عەسـکەرتار، دیپلۆماتکار وکـارداری دەوڵـەتیی بـوون و زیـاتر بـۆ زانیـاری کۆکردنـەوە بـە ئامـانجی ڕێگـە خۆشـکردن بـۆ سیاسـەتی وڵاتگیریـی و دەستپێڕاگەیشـتنی وڵاتەکـەیان بـەو دەروناوچـانەدا گەشـتەکانیان ئـەنجام داوە. بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا هێنـدەی ئـەوەی ئـەم سـەفەرنامانە لـە کـاتی خۆیـدا بـۆ زانیـاری وئاگاداربوونی وڵاتەکەیان گرینگ و پێویست بوون، ئەمڕۆ زۆر لەوە زیـاتر بـۆ ئێمە گـرینگ تـر و بەسـوودترن. ڕەنگـە زێـدەڕۆیی نـەبێت ئەگـەر بێـت و لـە مێژووی سـەدەکانی حەڤدەهـەم تـا نۆزدەهـەمی کوردسـتاندا ئـەو سەرچـاوە کوردناسیانە دەربهاوێژین پێم وانییە شتێکی ئاوامان لە بواری مێژوونووسـیی کوردیدا بۆ بمێنێتەوە. بۆیە هەق وایە و دەبوایە ئەمڕۆ هـەموو ئـەم کەرەسـە کوردناسیانە وەربگێردرابوونایەتە سەر زمانی کوردی، ئەم سەفەرنامەیە هـەر لەم ڕوانگەیەوە کراوە بـە کـوردی، بـەو هیوایـەی لـەم وەرگێڕانـە کوردییـەدا ئەوەندەی پێم کرابێـت لـە دەقەکـە دوور نەکەوتبمێتـەوە. دواجـاریش وەکـو گـەواهیی بـۆ سوپاسـگوزاری، سوپاسـێکی زۆری هاوڕێیـانی خۆشەویسـتم: دکتـۆر ئـازاد ئەحمـەد، عەبـدوڵڵا زەنگەنـە و هـاوڕێ خۆشەویسـتم دکتـۆر عوسمـان دەشـتی دەکـەم، کـە وەرگێـڕاوە کوردییەکـەیان بـۆ خوێندمـەوە و کۆمەڵێك تێبینی و سەرنجی ورد و بەسوودیان پێبەخشیم.

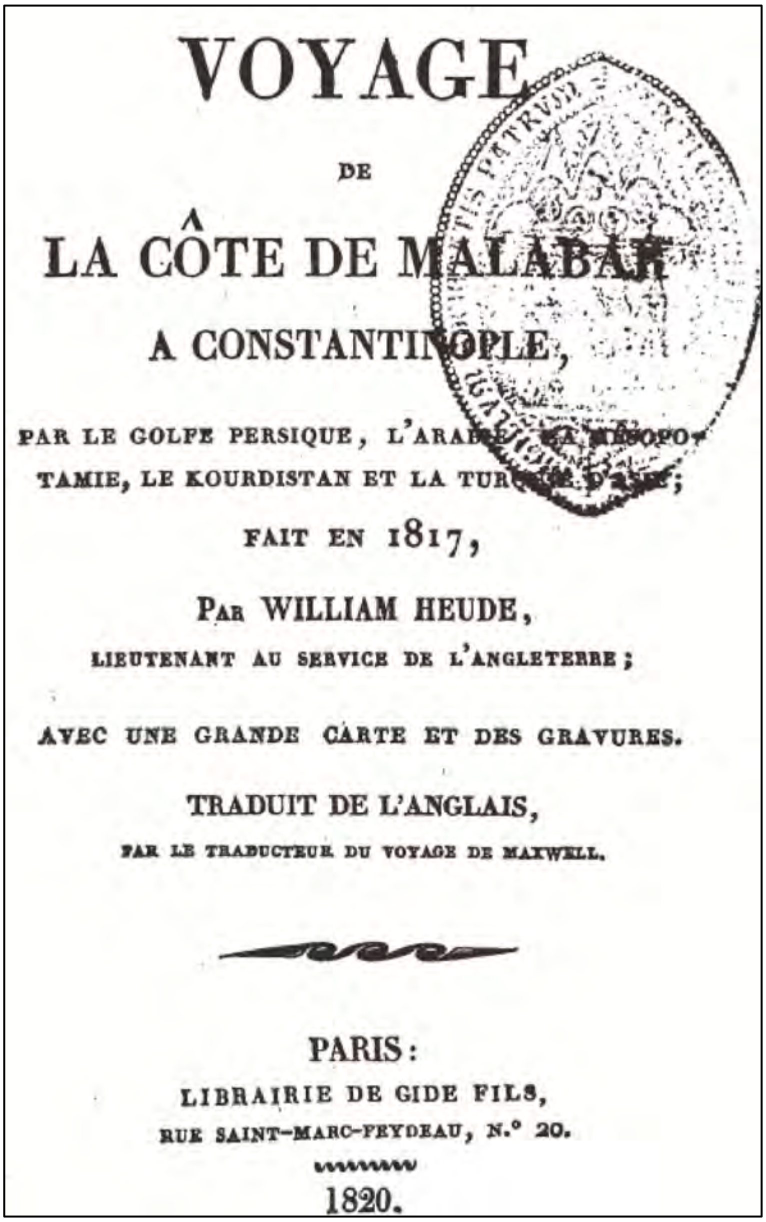

VOYAGE

DE

LA CÔTE DE MALABAR

A CONSTANTINOPLE,

PAR LE GOLFE PERSIQUE, L'ARABIE, LA MÉSOPOTAMIE, LE KOURDISTAN ET LA TURQUIE D'ASIE;

FAIT EN 1817,

PAR WILLIAM HEUDE,

LIEUTENANT AU SERVICE DE L'ANGLETERRE;

AVEC UNE GRANDE CARTE ET DES GRAVURES.

TRADUIT DE L'ANGLAIS,

PAR LE TRADUCTEUR DU VOYAGE DE MAXWELL.

PARIS:

LIBRAIRIE DE GIDE FILS,

RUE SAINT-MARC-FEYDEAU, N.° 20.

1820.

چاپی فرەنسی کتێبەکە **(سەفەرێك لە کەناری مالاباره‌وه بۆ کۆنستانتینۆپل لە ڕێگەی کەنداوی فارس و عەرەبستان و میزۆپۆتامیا و کوردستان و تورکیا و ئێران)**، پاریس، ١٨٢٠

A

VOYAGE

UP

THE PERSIAN GULF,

AND A

JOURNEY OVERLAND

FROM INDIA TO ENGLAND,

IN 1817.

'CONTAINING NOTICES OF

ARABIA FELIX, ARABIA DESERTA, PERSIA, MESOPOTAMIA,
THE GARDEN OF EDEN, BABYLON, BAGDAD,
KOORDISTAN, ARMENIA, ASIA MINOR,
&c. &c.

BY LIEUTENANT WILLIAM HEUDE,
OF THE MADRAS MILITARY ESTABLISHMENT.

LONDON:
Printed by Strahan and Spottiswoode, Printers-Street;
FOR LONGMAN, HURST, REES, ORME, AND BROWN,
PATERNOSTER-ROW.
1819.

چاپی ئینگلیزی کتێبەکە (سەفەرێك تا کەنداوی فارس و سەفەرێك بە رێگەی وشکانی لەناو خاکی هیندستانەوە بۆ ئەنگلستان لە ساڵی ١٨١٧ دا)، لەندەن، ١٨١٩

ئەم سەفەرنامەیە لە کوێوە بۆ کوێ؟

ولییەم هیوود لەم گەشتەیدا، کە دیارە زیاتر بە مەبەستی زانیاری کۆکردنەوە و شارەزابوون لە ڕێگەوبانی ناوچەکە، داب و نەریت و شێوازی ژیانی گەلانی ڕۆژهەلات ئەنجام دراوە، بە هیچ شێوەیەك باسی سەرەتای شوێنی گەشتەکە دەستنیشان ناکات و تەنها چەند زانیارییەکی گشتی لەبارەی ڕەوشی مالابار[1] و دانیشتوانەکەی، لەو کاتەی بوون بە تابیعی حکوومەتی ئینگلیز، بەدەستەوە دەدات. هیوود، کە لە کۆتایی ئەیلوولی ساڵی ١٨١٦ لە کانانۆر[2]–ەوە بەرەو بەسرە بەڕێ دەکەوێ، لەم ماوەیەدا تا دەگاتە ئەو شارە هیچ وردەکارییەکی ئەوتۆ بەدەستەوە نادات، تەنها ئەوەندە نەبێ زۆر بە کورتی، تاوەکو بەسرە، باسی هەندێ لە سەرەڕۆییەکانی خۆی دەگێڕێتەوە، وەك ئەوەی ئامانجی گەشتەکەی تەنها عێراقی عەرەبی و کوردستانی عوسمانی بووبێت. نیشینگەی ئینگلیزیش لە بەسرە، وەکو ڕێبەر، عەلی ئاغای پەیامنێری ئاسایی خۆی بەگەڵ هیوود دەدات، عەلی ئاغا، تورکێکی تەمەن چڵ و پێنج ساڵ بووە، شێوە و سیماکەی بەلای کەمییەوە، دە ساڵ زیاتر لە تەمەنی خۆی نیشان دەدا.

---

[1] مالابار: ناوچەیەکە کەوتۆتە کەناری باشووری ڕۆژئاوای نیمچە دورگەی هیندستان، کەناری مالاباریشی پێ دەڵێن – وەرگێڕ.

[2] کانانۆر یا کاننوور: شارێکە لە ویلایەتی کیرلای هیندستان و کەوتۆتە کەناری باشووری نیمچە دورگەی هیندستان– وەرگێڕ.

هیوود لە ڕێگەدا، کە چەند ڕۆژێك لە لای شێخی مەنتەفیکەکان دەمینێتەوە و تێبینی ورد لەسەر داب و نەریت و کولتووری ئەم هۆزەش دەنووسێ، دواتر لە دەستپێکی شوباتی ١٨١٧ دەگاتە بەغدا، نزیکەی بیست ڕۆژێك لەم شارەکەدا دەمینێتەوە، لە سەفەرنامەکەیدا، باسی ئاسایشی شاری بەغدای کردووە و ژمارەی دانیشتوانیشی بە دووسەد هەزار کەس دەخەملێنێ. ئەو کاتەیش کە هیوود دەگاتە بەغدا ، سەروبەندی بەدەستەڵات گەیشتنی داود پاتشا بووە و بۆتە شایەتحاڵی ڕۆژی ٢٤ ی شوباتی ١٨١٧، کە داود پاشا بەسەرکەوتوویی دەگاتە ناو شار و دواتر سەری سەعید پاشا و چەند لایەنگرێکی دەبڕێ و لەگەڵ ئەو کاروانەی کە هیوود هاوسەفەریان بووە، بە دیاری بۆ بابیعالی دەینێرێ. هیوود لە ٢٨ ی شوبات لەگەڵ نێردراوێك، کە لە لایەن پاتشای نوێ ی بەغدا، والی داود پاشاوە، ڕادەسپێردرێ تا سەری بڕاوی سەعید پاشا و چەند دارودەستەیەکی نزیکی ئەو بنێرێ بۆ کۆنستانتینۆپل، لە بەغداوە بەناو جەرگەی کوردستاندا لەگەڵ ئەم کاروانە سەفەر دەکات. وەرگێڕانە کوردییەکەی ئێمەش لێرەوە دەستپێدەکات و تا کۆتایی سەفەرنامەکەی گرتۆتەوە. هیوود لە بەغداوە تاوەکو کفری ڕێگەی ئاسایی گرتۆتەبەر، لەوێوەش بەرەو باکوور–ڕۆژهەڵات دەڕوات و دەچێتە وڵاتێك، کە ئەو بە وڵاتێکی نەناسراوی دادەنێ. زیاتریش دەڵێ: ئەم وڵاتە تاوەکو ئێستە (واتە ساڵی ١٨١٧) لەسەر نەخشەکان بە سپێتی ماوەتەوە. پاشان لە ڕێگەی ئیبراهیم–خانچی و سەگرمەوە دەچێتە شاری سلێمانی پایتەختی کوردستان، لەوێشەوە بە ڕێگەی کۆیەدا، دەچێتە هەولێر، کە ئەو ناوی یەکەمیان بە کۆیسنجاق و دووەمیشیان بە ئەربیل دێنێ. پاشان لە ڕێگەی هەولێرەوە دەچێتە مووسڵ و پاشان یەك لە دوای یەك دەچێتە ماردین، دیاربەکر، ئەماسییە و سکۆتاری، دوامەنزلیش لە کۆنستانتینۆپل گەشتەکەی بە کۆتا دێت. وێرای ئەوەی کە نووسەر سەفەرەکەی کورت

بووە، بەڵام زۆر بە وردی باسی ئەو دەڤەر و ناوچانە دەکات کە کەوتوونەتە نێوان کفری و هەولێر، دروست باشووری کوردستانی ئێستامان، کە ئەو لای وایە هیچ گەڕۆکێکی ئەوروپایی پێش ئەو پێی نەناوەتە ئەم شوێنە هەڵەت و بەرزە. ئەو شوێنەی کوردستان، کە ئێمە هیچ سەروساختێکمان لەگەڵیدا نییە، هەرچەندە گەڕۆکی فرەنسایی ئەدریان دوپرێ[1] لە سەفەرنامەکەی خۆیدا (چاپی ساڵی ١٨١٩) باسی سلێمانی دەکات، بەڵام بێ ئەوەی خۆی سەردانی شارەکەی کردبێت، وەلێ هیوود بۆ خۆی بە سلێمانی دا تێپەڕیوە پاتشای شاری سلێمانی پێشوازی لێ کردووە و دواتریش چووەتە کۆیە. هیوود لەم سەفەرنامەیەیدا، لە کوردان وردبۆتەوە و تێبینی و سەرنجی وردی لەسەر ژیانی کوردەواری نووسیووە. هەروەها باسی ئێزیدییەکانی نێوان بیابانی مووسڵ و نەسیبین و دواتر باسی شارەکانی: ماردین و نەسیبین و دیاربەکر دەکات، دواجاریش باسی دوایین قۆناغی سەفەرەکەی خۆی لە چیای تۆرۆسەوە تا کۆنستانتینۆپل دەکات.

گرینگی ئەم سەفەرنامەیەی هیوود لەوەدایە کە لە دەستپێکی سەدەی نۆزدەهەم سەفەری ئەو ناوچانەی کوردستانی عوسمانی کردووە، ئێمە وا دەزانین هیچ گەڕۆکێکی دیکەی ئەوروپایی لە پێش ئەو پێی نەنابێتە ئەم بەشەی کوردستان، بۆیە پێمان وایە نووسەر ڕاستی وتووە کە ئەم ناوچەیە لەسەر نەخشەکان وەکو خاڵێکی سپی وایە. خاڵێکی دیکە کە لەم سەفەرنامەیە تێبینی دەکرێ ئەوەیە: نووسەرەکەی تابلۆیەکی گرینگی سیاسی، ئابووری و مێژوویی و کۆمەڵایەتیی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەممان

[1] Adrien Dupré, Voyage en Perse fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant la Natolie et la Mésopotamie, depuis Constantinople jusqu'à l'extrémité du golfe Persique, et de là à Iréwan, Paris : J.G. Dentu, 1819, 2 vol.

بۆ دەخاتە بەرچاو، کە دەتوانین لەوێوە و لە ڕێگەی ئەو زانیارییانەوە، کۆمەڵێك پرسیاری لۆژیکی بورژێنین و هاوکات سەرەداوی وەڵامەکانیشمان وەگیر بکەوێ. ئێمە لەم چاپە کوردییەی بەدەستتاندا تەنیا ئەو بەشانەمان کردۆتە کوردی کە تایبەتن بە کورد و کوردستان. دوا تێبینییەك کە حەزدەکەم خوێنەرانی خۆشەویستی لێ ئاگادار بکەمەوە، ئەوەیە کە ئەم سەفەرنامەیە بۆ یەکەمجار ساڵی١٨١٩ لە لەندەن بە زمانی ئینگلیزی بڵاوکراوەتەوە، دواتریش لە ساڵی ١٨٢٠دا کراوەتە فرەنسی و لە پاریس بڵاوکراوەتەوە. وەرگێڕاوە کوردییەکەی ئێمە لە سەر چاپە فرەنساییەکە کراوە، دواتر لەگەڵ چاپە ئینگلیزییەکەش بەراورد کراوەتەوە، بۆیە ئەگەر لە چەند جێگەیەکدا جیاوازییەك لەنێوان چاپە کوردی و فرەنساییەکەدا هەبێت ئەوا هۆیەکەی ئەوەیە وەرگێڕانە کوردییەکە لەو جێگایانەدا بە وردی لەسەر بنەمای چاپە ئینگلیزییەکە ڕاستکراونەتەوە.

گەڕیدە و دیپلۆماتکارە ئینگلیزەکان
لە کوردستانی سەدەی نۆزدەهەم و نیوەی یەکەمی بیستەمدا

ئەگەر پێوەندی نێوان فرەنسا و ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی شانزەهەم و لەم سەدەیە بەدواوە چەند ڕۆژهەلاتناسێك سەفەری ڕۆژهەلاتیان کردووە و کەم و زۆر چەند شتێکی کەمیشیان لەسەر کوردستان نووسیوە وەکو (کلۆد بیلیڤر– ١٥٢١)، (ژاك گاسووت– ١٥٥٠)، پییێر بیلۆن– ١٥٥٣) و (ژان شیسنۆ– ١٥٥٥). دواتر لە سەدەی حەڤدەهەم (سێزار لامبێرت–١٦٥١، ژان پاتێست تاڤێرنیێ–١٦٣٢، پوولێ–١٦٦٨، ژان دو تێڤێنۆت–١٦٥٥) و دواتر لە سەدەی هەژدەهەم ئەم پردی پێوەندییە مکوم تر دەبێت و کۆمەلێك گەڕیدە و گەڕالی فرەنسایی وەکو (ژان شاردان–١٧١١، ژان ئۆتێ–١٧٤٨) سەردانی کوردستان دەکەن. کەچی دەبینین پێوەندی نێوان ئیمپراتۆریای بریتانی و ئەو بەشەی ڕۆژهەلات کە بەناوی (ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست) ناسراوە دروست دەگەڕێتەوە بۆ دەستپێکی سەدەی حەڤدەهەم، بەگوێرەی بە دواداگەڕانەکانی

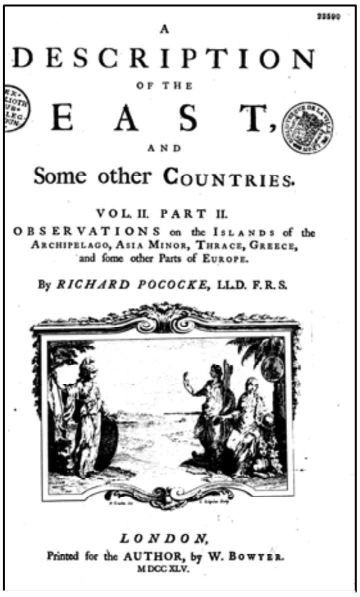
22590
A
DESCRIPTION
OF THE
EAST,
AND
Some other COUNTRIES.
VOL. II. PART II.
OBSERVATIONS on the ISLANDS of the ARCHIPELAGO, ASIA MINOR, THRACE, GREECE, and some other Parts of EUROPE.
By RICHARD POCOCKE, LL.D. F.R.S.
LONDON,
Printed for the AUTHOR, by W. BOWYER.
MDCCXLV.

(وەسپی ڕۆژهەلات و چەند ولاتێکی دیکە)

ئێمە جۆن میلدنهال* (١٥٦٠–١٦١٤) یەکەمین گەڕاڵی ئینگلیز بووە، کە ساڵی ١٥٩٩–١٦٠٠ سەفەری ئیمپراتۆریای هیندستانی کردووە و دواتر سەری ئیمپراتۆریای ئێران و ئیمپراتۆریای عوسمانی داوە و لە سەفەرنامەکەی خۆیدا کە ساڵی ١٦٢٥ لە لەندەن چاپکراوە بەناو کوردستانیشدا ڕۆیشتووە، لە ٧ ی حوزەیرانی ١٦٠٠ حەلەب بەجێدەهێڵێ و بە خۆیی و شەشسەد کەس لە دارودەستەکەیەوە لە ڕێگەی بیر، ئورفە، دیاربەکر، بدلیس، وان، جولفا، سولتانیە، قەزوین، قوم، کاشان، کرمان، سیستان و قەندەهار، تا ساڵی ١٦٠٣ دەگاتە لاهور و زۆر بە کورتی باسێکی ئەو شارە کوردییانە دەکات کە پێیاندا ڕەتبووە[١]. دواتر لە کۆتایی نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەم گەڕیدەیەکی دیکەی ئینگلیز بە ناوی ریچارد پۆکۆسکی (١٧٠٤–١٧٦٥) لە کتێبەکەیدا بە ناوی (*وەسپی ڕۆژهەلات و چەند وڵاتێکی دیکە*)[٢] کە ساڵی ١٧٤٥ چاپکراوە زۆر بە ڕاگوزاری باسێکی کوردیش دەکات. دواتر گەڕیدەیەکی دیکە بە ناوی ژۆن ژاکسۆن لە سەفەرنامەکەی خۆیدا، کە دوو

* John MILDENHALL

[١] بۆ چاپی ئەم سەفەرنامەیە، بڕوانە:
Oost-Indise voyagien van J. Mildenhall en J. Cartwright, ... in de jaren 1599 en 1606 te water en te lande, gedaan na de landen van Persien en den Grooten Mogol. Door haar selfs beschreven, en nu aldereerst uyt het Engels vertaald, etc.

[2] Richard Pococke ; A description of the East, and some other countries, London : printed for the author, by W. Bowyer; and sold by J. and P. Knapton, W. Innys, W. Meadows, G. Hawkins, S. Birt, T. Longman, C. Hitch, R. Dodsley, J. Nourse, and J. Rivington, MDCCXLIII-MDCCXLV [1743-1745],

سالٚ دوای گەشتەکەی ساڵی ١٧٩٩ لە لەندەن چاپکراوە، باسێکی کورد و شارەکانی کوردستان بە تایبەتی شاری ئامەد (دیاربەکر)[٣] دەکات.

سێر جۆن مالکۆلم

ڕەنگە بکرێ بڵێین کوردناسی لای ئینگلیز بە ڕاستی لەگەڵ دەستپێکی سەدەی نۆزدەهەم دەستپێدەکات و لێرەوە بەدوا تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی هەموو ئەو سەفەرنامە ئینگلیزییانە، ئەگەر نەڵێین هەموویان ئەوا بەشی هەرە زۆریان لەلایەن کاردار و ئەفسەر و شۆفارە ئینگلیزەکانەوە نووسراونەتەوە. ئەوە لە سەرەتای ئەو سەدەیە بوو کە دەستەکەی سێر جۆن مالکۆلم (١٧٦٩-١٨٣٣) بە نوێنەرایەتی ئیمپراتۆریای بریتانی دەگاتە ئێران، کە کۆمەڵێك پسپۆری سیاسی و ڕاوێژکاری لەگەڵ دابوو، یەکێك لەوانە جۆن ماکدۆنالد کێننەر (١٧٨٢–١٨٣٠)، ڕاوێژکاری جۆن مالکۆلم بوو. ئا لێرەوە دیپلۆمات و مەئموورانی سیاسیی دەوڵەت بە مەبەستی ناسین و زانیاری کۆکردنەوە لەبارەی گەلانی ناوچەکە و بە نیازی دەست بەسەرداگرتنی دەستیان بە نووسنەوەی یادداشتنامە و بیرەوەرییەکانی خۆیان کرد. کوردستان وەکو بەشێکی گرینگ لە ئیمپراتۆریای عوسمانی و ئیمپراتۆریای ئێران لێرە و لەوێ پشکی خۆی لەم یادداشت و نووسراوانەدا بەرکەوتووە. کینیێر کە لەگەڵ مسیۆنی مالکۆم بۆ ئێران ساڵی ١٨٠٨–١٨٠٩ هاتۆتە ڕۆژهەلات لە

---

[3] John Jackson, Journey from India, Towards England, in the Year 1797: By a Route Commonly Called Over-Land, Through Countries Not Much Frequented, and Many of Them ... Euphrates and Tigris, Through Curdistan, London, 1799.

کتێبەکەیدا (*یادداشتنامەی جوگرافیایی ئیمپراتۆریای ئێران*)[٤]، کە ساڵی ١٨١٣ لە بارەی جوگرافیای ئیمپراتۆریای ئێران بڵاویکردۆتەوە، باسی هەموو هەرێمەکانی ئێران دەکات و ئەوەی پێوەندی بە کوردستانەوە هەیە ئەم هەرێمانەن: یەکەم: ئەردەلان. هەرێمی ئەردەڵان لای ڕۆژهەڵاتی هەرێمی کوردستانە. درێژییەکەی هەزار میلە و لە ڕووباری چکۆڵەی شاروخ تا هەرێمی زەهاوی تورکیا درێژ دەبێتەوە، پانییەکەی نزیکەی سەد و شێست میلە و دواتر باسێکی جوگرافی و دابەشبوونی ئاواییەکان و پێکهاتەی ئیتنیکی هەرێمەکە دەکات (لا: ١٤٢-١٤٧)، ئازەربایجان (لا: ١٤٨-١٥٨)، خوراسان (لا: ١٦٩-١٨٦) و دواجاریش لە بەشی پاشالیکی ئورفە دا باسێکی جوگرافی گرینگی پاشالیکی ئورفە و پێکهاتە و ئاواییەکانی دەکات (٣١٣-٣١٨)

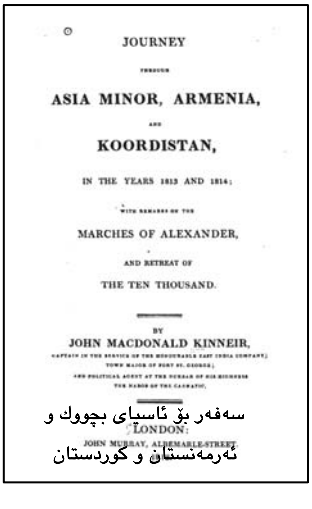
JOURNEY

THROUGH

ASIA MINOR, ARMENIA,

AND

KOORDISTAN,

IN THE YEARS 1813 AND 1814;

WITH REMARKS ON THE

MARCHES OF ALEXANDER,

AND RETREAT OF

THE TEN THOUSAND.

BY

JOHN MACDONALD KINNEIR,

LONDON:

JOHN MURRAY, ALBEMARLE-STREET.

سەفەر بۆ ئاسیای بچووک و ئەرمەنستان و کوردستان

هەمان لیۆتینان کۆلۆنێل کینیێر (١٧٨٢-١٨٣٠)، دوای کۆتایی هاتنی مسیۆنەکەی بۆ ئێران چەند گەشتێکی بۆ ئێران کردووە و لە کۆتایی ساڵی ١٨١٠ بەشێکی کوردستان گەڕاوە و دواتر لە ساڵانی ١٨١٣-١٨١٤بەناو کوردستان و ئاسیای بچووک دا گەڕاوە. ساڵی ١٨١٨ لە لەندەن سەفەرنامەکەی لە کتێبێکی نایاب بە ناوی (*سەفەر بۆ ئاسیای بچووک و ئەرمەنستان و کوردستان لە ساڵەکانی ١٨١٣-١٨١٤دا*)[٥] بڵاو

---

[4]John Macdonald Kinneir, A geographical memoir of the Persian Empire,1813, (VIII, 486 p).

[5] John Macdonald Kinneir, Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the years 1813 and 1814 ; with remarks on the marches of Alexander and retreat of the Ten Thousand*. London : John Murray, 1818, (XII-603 p).

دەکاتـەوە کـە بـە یـەکێك لەسەرچـاوەی دەسـتی یەکەمـەکانی دەسـتپێکی سەدەی نۆزدەهەمی مێژووی کورد دادەنرێ. ساڵی ١٨٢٤ پۆستێکی بەرز لە کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵات وەردەگرێ و لە تاران نیشتەجێ دەبێـت. سـاڵی ١٨٣٠ لـە تـەورێز کۆچـی دوایـی دەکـات. دوای کینیێـر، کۆلـۆنێلی سـوپای ئینگلیز ولیەم هیوود (١٧٨٩–١٨٢٥)، سـاڵی ١٨١٧ سـەفەری ئیمپراتۆریـای عوسمانی دەکات و لە سەفەرنامەکەی خۆیدا (*سەفەرێك تا کەنداوی فارس و سەفەرێك بە ڕێگەی وشکانی لـەناو خـاکی هیندسـتانەوە بۆ ئەنگلسـتان لـە سـاڵی ١٨١٧ دا*)[6]، لـە ٢٨ ی شـوباتی ١٨١٧ لـە بەغـداوە دەردەچـێ و لـە ڕێگـەی کفـری دەچـێتە سـلێمانی دوایـی لـە ڕێگـەی کۆیـە دەچـێتە هـەولێر (ئـەربیل) و لەوێشـەوە بۆنـاو ئێزیدییـەکان و قـەرەقووش و تـا مووسـڵ (لا:١٨٩–٢١٦). دواتـر لـە نەینـەواوە بـەناو بیابـان دا دەچـێتە نەسـیبین و ماردین و وەسپێکی وردی شاری جەزیرە و نەسیبین دەکات و پاشـان باسـی ئێزیدییەکان (یان وەك ئەوەی ئەو پێیان دەڵێ شەیتان–پەرستان) دەکات و ئینجا لە ماردینەوە دەچێتە دیاربەکر و لەوێشەوە بەناو چیاکانی تـۆرۆس دا بە مەلاتیە و دۆڵی سیواس دا دەڕوات و دواجار سەفەرەکەی لە ئەستەموول بە کۆتا دێت (هەموو بەشـەکانی ئـەم سـەفەرنامەیە کـە تایبـەتن بـە کـورد و کوردستان لەم کتێبەی بەردەستاندا کراون بە کوردی).

[6] William Heude, A voyage up the Persian Gulf, and a journey overland from India to England in 1817: containing notices of Arabia Felix, Arabia Deserta, Persia, Mesopotamia, The Garden of Eden, Babylon, Bagdad, Koordistan, Armenia, Asia Minor. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1819, (252 p).

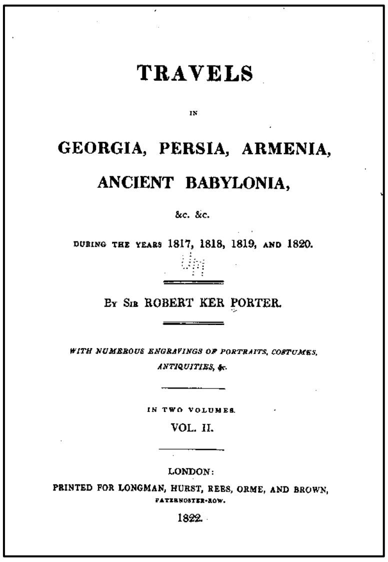
TRAVELS

IN

GEORGIA, PERSIA, ARMENIA,

ANCIENT BABYLONIA,

&c. &c.

DURING THE YEARS 1817, 1818, 1819, AND 1820.

BY SIR ROBERT KER PORTER.

WITH NUMEROUS ENGRAVINGS OF PORTRAITS, COSTUMES, ANTIQUITIES, &c.

IN TWO VOLUMES.

VOL. II.

LONDON:
PRINTED FOR LONGMAN, HURST, REES, ORME, AND BROWN,
PATERNOSTER-ROW.

1822.

(چەند گەشتێك بۆ جۆرجیا و ئێران و ئەرمەنستان و بابلی کۆن)

هاوکات لەگەڵ هەمان دەورانی سەفەرەکەی ولیەم هیوود، گەڕۆکێکی دیکە بەناوی سێر ڕوبێرت کێر پۆرتێر (١٧٧٧-١٨٤٢)، ساڵەکانی ١٨١٧ تاوەکو ١٨٢٠ گەشتێکی دوورودرێژی بۆ جۆرجیا و ئێران و ئەرمینیا و عێراقی عەجەمی و عێراقی عەرەبی و کوردستان ئەنجام داوە و لە ساڵی ١٨٢١- ١٨٢٢لە دوو بەرگی گەورە، سەفەرنامەکەی خۆی بە ناوی (*چەند گەشتێك بۆ جۆرجیا و ئێران و ئەرمەنستان و بابلی کۆن*)[7] بڵاوکردۆتەوە. ئەوەی بۆ ئێمە گرینگە بەرگی دووەمی سەفەرنامەکەیە کە تێیدا نووسەر لە کرماشانەوە (لا: ١٧٨) لەڕێگەی ماهیدەشت هاتۆتە قەسری شیرین، لەوێوە چۆتە کوردستانی باشوور (کە ئەو پێی دەڵێ عێراقی عەرەبی)، لە دیالەوە چۆتە قزرابات و حەمرین و لەوێشەوە چۆتە بەغداد (لا:٢٢٨). دواتر لە بەغداوە (لا: ٤٢٧) بەرەو کوردستان هاتووە و چووەتە کەرکوك و لەوێشەوە چووەتە سلێمانی زۆر بە درێژی باسی سلێمانی و ناوچەی شارەزوور دەکات و پاشان لەوێشەوە بەرەو ساوج-بولاق و ئازەربایجان و مەراغە ڕۆیشتووە (لا: ٤٩٨).

---

[7] Robert Ker Porter (Sir), Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c : during the years 1817, 1818, 1819, and 1820. With numerous engravings of portraits, costumes, antiquities, &, London : Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1821-22, 2 vol. (XX-720, 869 p).

کلۆدیوس جیمس ریچ

ڕەنگــە یــەکێك لــە دیــارترین و بەناوبانگترین سەفەرنامەکانی کوردناسی ئینگلیزەکــان بــۆ کوردســتان، ســەفەرنامەکەی کلۆدیــوس جــیمس ریــچ بێــت، کــە ســاڵی ١٨٢٠ بــە تایبــەت بــۆ کوردستانی کردووە و کە دواتر بــووە بــە سەرچاوەیەکی بێ وێنــە بــۆ هــەموو ئــەو بــاس و لێکۆڵینەوانــەی لــەبارەی کــورد و کوردستانەوە نووسراون. سەفەرنامەکەی ڕیچ بۆ یەکەمجار ساڵی ١٨٣٦لە لەنــدەن بــە دوو بــەرگ بــەناوی (ســەربوردەی جێنشنێك لە کوردســتان و لــە شــوێنەواری نەینــەوای کــۆن، لەگــەڵ ڕۆژانــەی ســەفەرێك بــە ڕێــڕەوی دیجلــە بــۆ بەغــدا و ڕاپۆرتێــك دەربــارەی شــیراز و پەرسیپۆل)[8] لە لایەن هاوسەرەکەیەوە لە لەندەن بڵاوکرایەوە. ڕیچ (١٧٨٧–١٨٢١) لە شاری دیژۆن لە فرەنسا لە بنەماڵەیەکی ئاریستۆکرات لە دایك بووە بەڵام منداڵی خــۆی لــە بریســتۆل بەســەر بــردووە. لــە منــداڵی زۆر حــەزی لــە مۆسیقا بووە و زمانە ڕۆژهەڵاتییەکان سەرنجی ڕاکێشاوە. عیبری، ئاسووری، فارسی و عەرەبی فێربووە. لە بیست ساڵییەوە بووە بە مــوقیمی کۆمپانیــای

---

[8] Claudius James Rich, Narrative of a residence in Koordistan, and on the site of ancient Nineveh : with journal of a voyage down the Tigris to Bagdad and an account of a visit to Shirauz and Persepolis, ed. By his widow, London : J. Duncan, 1836, vol.I (XXXIII, 398 P); Vol II (VIII, 410 p).

هیندی ڕۆژهەڵات لە بەغدا و شەش ساڵ لەو پۆستەدا ماوەتەوە. لە بەهاری ١٨٢٠ باری لەشساغی تێك دەچێ و بۆ هەوا گۆڕین لەسەر داوەتی مەحموود پاشای جاف، بە هاوەڵی هاوسەرەکەیی و دەست و پێوەندەکانی سێ مانگ لە کوردستان ماوەتەوە و زۆربەی کاتەکانیشی هەر لە سلێمانی بەسەربردووە. سەری تەواوی ناوچەکانی ئەمارەتی بابان و ئەمارەتی سۆران و ئەمارەتی ئەردەلانیشی داوە و ئەو زانیاری و مەتریالانەی بەدەستی داون وێنەیەکی زۆر ڕاستەقینەی ڕەوشی سیاسی و کۆمەڵایەتی سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم لە کوردستان نیشان دەدەن و یەکێکە لەو سەرچاوانەی کە ناکرێ بۆ کەسێك باسی مێژووی کورد بکات لەو سەربەندەدا و نەگەڕێتەوە بۆ ئەم سەرچاوەیە. ئەم سەفەرنامەیە پانزە ساڵ دوای مردنی ڕیچ وەك وەفایەك لە لایەن هاوسەرەکەیەوە (ماری ماکینتۆش) ساڵی ١٨٣٦ بە دوو بەرگ لە لەندەن بڵاوکرایەوە. بەرگی یەکەمی ئەم گەشتەنامەیە کە لە ١٦ ی نیسانی ١٨٢٠ دەستپێدەکات و لە ڕێگەی دەلی عەباس ، تووزخورماتوو و چەمچەماڵ و ڕۆژی ٨ ی ئایار گەیشتۆتە سلێمانی و تا ١٧ ی تەمووز هەر لە سلێمانی ماوەتەوە و دواتر بە ڕێگەی دەربەندی گۆیژە سەردانی سنەی کردووە و ناوچەکانی پێنجوین و مەریوان و ئەو دەوروبەرە گەڕاوە و دواتر لە ٢٥ ی ئەیلوول گەڕاوەتە سلێمانی و تا ٢١ ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ لەوێ ماوەتەوە. بەرگی یەکەمی ئەم سەفەرنامەیە سەرومڕ تەرخانی کوردستان کراوە و بەپێچەوانەوە بەرگی دووەمی لەم ڕۆژەوە دەستپێدەکات کە سلێمانی جێدەهێڵێ (لە ٢١ ی تشرینی یەکەم) و هەر تەنها فەسڵی یەکەمی لەسەر کوردستانە و ئەوی دیکە پێوەندییێکی ئاوهای بە مێژووی کوردستانەوە نییە.

کونسوڵی ئینگلیز لە ئەرزەرۆم، جیمس برانت دوو سەفەری بۆ کوردستان ئەنجام داوە، سەفەری یەکەمیان بە ناوی "سەفەر بۆ بەشێکی

ئەرمەنستان و ئاسیای بچووك لە ساڵی ١٨٣٥"[9]، کە لە هاوینی ١٨٣٥ بە مەبەستی زانیاری کۆکردنەوە بۆ حکوومەتەکەی ئەنجامی داوە. ئەم سەفەرە زۆر بە تایبەتی بۆ ناوچە ئەرمەننشینەکان و کوردنشینەکانی عوسمانی کراوە و برانت لەم سەفەرنامەیەدا زیاتر بایەخی بە وەسفی جوگرافی، بەرزایی چیایەکان، شوێنی جوگرافی، ئاو وهەوا و ژمارەی دانیشتوان داوە. سەرەتای سەفەرنامەکەی لەناوچەی تەرابزۆندە دەست پێدەکات و لەوێشەوە بەرەو سنووری ڕووسیا بۆ باتۆم دواتر بۆ پاشالیکی قارس و ئەدەهان و ئەرزەرۆم دەڕوات. لە چیاکانی دوگلیك کە بە قسەی نووسەر تەنها کوردەکانی تێدا دەژین باسی کوردەکانی ئەم ناوچەیە دەکات. دواتر باسی ناوچەکانی ئەرزەنجان، عەرەبگیر (لێرە هەستدەکەین ئیدی توخمی کورد لەو ناوچەیە باڵادەستە)، دیاربەکر، مەلاتیە، جەزیرە دەکات و لە کۆتایی سەفەرنامەکەیشدا نەخشەیەکی گەشتەکەی بە سەعاتە ڕێ و ڕەوشی ڕێگەوبانەکانی بەدەستەوە داوە. هەرچی سەفەری دووەمە، بەناوی "چەند سەرنجێك لەبارەی گەشتێك بەناو بەشێکی کوردستان لە هاوینی ساڵی ١٨٣٨ دا"[10] بڵاوکردۆتەوە. ئەم سەفەرنامەیە لە ئەرزەرۆم لە ١٦ ی حوزەیرانی ١٨٣٨ دەستپێدەکات و بە ناوچەکانی وان، موش و بدلیس دا دەڕوات و لە ١٩ ی ئەیلوولی هەمان ساڵ تەواو دەبێت. برانت دۆڵ بە دۆڵ و شاخ بە شاخی ناوچەکە گەڕاوە و وەسپێکی وردی دۆڵ و چیا و پێدەشت و کانیاوەکان دەکات و ئەم گەشتە زیاتر بە ئامانجی زانیاری کۆکردنەوە بووە لەبارەی کوردستان و ڕەوشی ئەرمەنییەکان، شایانی گوتنە برانت لەم

[9] J. Brant "Journey through A part of Armenia and Asia Minor in Year 1835", In JRGS, Vol VI, 1836, pp. 187-223.
[10] J. Brant, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan in the Summer of 1838", In JRGS, Vol X, 1841, pp. 341-432.

گەشتەدا میستەر ئادام گیفۆرد گلاسکۆتی ئەفسەری هێزی زەریاوانیی کە نەخشەی ڕێگەو بانەکانی سەفەرەکەی بۆ کێشاوە و هەروەها پزیشکی نەشتەرگەر ئەدوارد دیکسۆنی لەگەڵدا بووە. دواجار برانت ڕۆژانەیەکی دەرچوون و ناوی ئەو شوێنانەی کە سەفەری تێدا کردوون بڵاوکردۆتەوە لەگەڵ دووری ڕێگای نێوان ناوچەکان.

ڕەنگە لە دیارترین سەفەرنامەکانی کوردناسی، لە کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم سەفەرنامەکانی جیمیس بیللی فرەیزەر (١٧٨٣–١٨٥٦)ی، گەڕۆکی ئینگلیز بێت. لە یەکەمین زستانە گەشتی خۆیدا لە کۆنسنتنتینۆپلەوە بۆ تاران، کە ساڵی ١٨٣٨ لە لەندەن لە دوو بەرگدا بەناوی (*زستانە گەشتێك لە کۆنستانتینۆپلەوە بۆ تاران*)[١١] بڵاوکراوەتەوە، فرەیزەر لەم سەفەرنامەیەدا تەنها لەنامەی شەشەم (لا ٢٥٣–٣٠٣) باسی کورد دەکات و دواتریش لە نامەی حەوتەم لە لاپەڕەکانی (٣٠٤–٣٦١) کەم و زۆر باسی کورد دەکات. یەکێکی دیکە لە سەرچاوە زۆر بەرچاو و دیارەکانی کوردناسی جیمیس بیللی فرەیزەر، بریتیە لە کتێبی (*چەند گەشتێك بۆ کوردستان و میزوپۆتامیا*)[١٢] *کە ساڵی ١٨٤٠ لە دوو بەرگدا لە لەندەن بڵاوکرایەوە.* فرەیزەر یەکێك لەو گەڕۆك و گەڕاڵە ئینگلیزانە بووە کە زۆرترین بەشی ژیانی بەسەفەر و گەڕان بەسەر بردووە. لە ساڵی ١٨٣٤ لە ڕێگەی ئەستەموولەوە بە ئەرکێکی دیپلۆماسی دەگاتە تەورێز و ناوچەی

---

11 James Billie Fraser, A winter's journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran, published by R. Bentley, London, 1838, 2 volumes (Vol 1, VII+420 p), (Vol 2, 511 p).

12 J. Baillie Fraser, Travels in Koordistan, Mesopotamia, etc : with sketches of the character and manners of the Koordish and Arab tribes, [1840?], 2 v.in 1 (ix, 477 p).

حوكمڕانی ئەردەڵانەكان. لە تەورێزەوە دەچێتە ورمێ و ساوجبۆلاق و سەردەشت و لەوێشەوە ویستویە بچێتە ڕواندوزی میری پاشای كۆرە، بەڵام وادیارە لەبەر ئۆپێراسیۆنەكانی جەنگ نەیتوانیوە ئەو سەفەرە بكات بۆیە ئاڕاستەی سەفەرەكەی بۆ شاری سلێمانی گۆڕیوە و لە ڕۆژی ١ ی تشرینی دووەمی ١٨٣٤ دەگاتە سلێمانی و ماوەیەك میوانی سلێمان پاشای بابان دەبێ و دواتر لە ڕێگەی كفرییەوە دەگەڕێتەوە بەغدا و پاشان لە ڕێگەی دیالەوە دەچێتەوە بۆ ئێران. فرەیزەر سەفەرنامەكەی خۆی لەسەر شێوەی نامە بۆ هاوسەرەكەی نووسیووە و بە پۆستە بۆ ئەنگلستانی ڕەوانە كردۆتەوە. سەفەرنامەكە ساڵی ١٨٤٠ لە لەندەن لە دوو بەرگ دا بڵاوكرایەوە كە بەرگی یەكەمیان (١٥) نامە و بەرگی دوەمیشیان بریتییە لە (١٩) نامە.

ناكرێ لە دوادواییەكەی نیوەی یەكەمی سەدەی نۆزدەهەم باسی هێنری ئۆستن لایارد، یەكێك لە دامەزرێنەرانی ئاركیۆلۆژیای كۆنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەكرێ، لایارد لە تەمەنی بیست و دوو ساڵی لەندەن جێدەهێڵێ بەو هیوایەی بتوانی لە دەرەوەی وڵات سەرمایەیێك پێكەوە بنێ و سەفەری ئیمپراتۆریای عوسمانی دەكات و ساڵی ١٨٤٠ لە مووسڵ ناسیاوی لەگەڵ ئاركیۆلۆژیستی فرەنسی بۆتا پەیدا دەكات كە لە مووسڵ خەریكی هەڵكۆڵینی ئاركیۆلۆژی بووە. لایارد دوای ئەم سەفەرەی مووسڵ دەگەڕێتەوە بۆ كۆنستانتینۆپل و لە ساڵانی ١٨٤٢ تا ١٨٤٥ لەوێ دەمینێتەوە و وەكوو كاردارێ نا ڕەسمیی لە باڵوێزخانەی ئەنگلستان لە لای بابیعالی كاردەكات و لە ئۆكتۆبەری

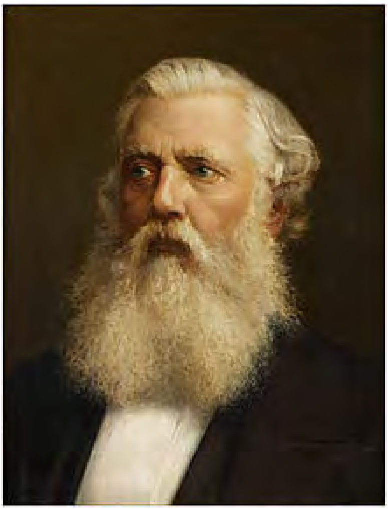

هێنری ئۆستن لایارد

١٨٤٥ به يارمەتی بالوێزخانە بۆ کاری هەڵکۆڵینی ئارکیۆلۆژی دەگەڕێتەوە مووسڵ و لە نەمرود جێگیر دەبێ و تا ساڵی ١٨٤٧ هەر خەریکی کاری ئارکیۆلۆژی دەبێت. لایارد لە سەفەرنامەکەیدا بە ناوی (*نەینەوا و کەلاوەکانی: لەگەڵ سەربووردەی سەفەرێك بۆ لای مەسیحییە کلدانییەکانی کوردستان و ئێزیدی یان شەیتان پەرستەکان*)[13]، کە بە دوو بەرگ لە لەندەن، ساڵی (١٨٤٩) بڵاوکرایەوە هەر تەنها سەفەرنامەیێکی هەڵکەندنی ئارکیۆلۆژی لەناوچەی موسڵ و دوەروبەری نییە، بەڵکو سەفەرنامەیەکی مێژوویی زیندووی سەردەمی خۆشیەتی و مێژووی کوردستان بەشی شێری بەرکەوتووە. فەسڵەکانی (٤ تا ٩) تەرخانی مێژووی کوردستانی دەورانی لایارد کراون. بەمشێوەیە لە فەسڵەکانی (٤ تا ٦) بایەخێکی زۆری بە ئێزیدییەکان داوە و چۆتە ناویان و لە نزیکەوە دۆستایەتی لەگەڵ شێخەکانیان پەیدا کردووە. بەهەمان شێوە لە فەسڵی حەوتەمی کتێبەکە بایەخێکی زۆری بە قەتڵوعامی ئاسووریەکانی هەکاری لەساڵی ١٨٤٣ داوە و لە فەسڵی هەشتەم باسێکی کورتی مێژووی مەسیحییەکانی کوردستان دەگێڕێتەوە. هەرچی فەسڵی نۆیەمە دیسان دەگەڕێتەوە سەر باسکردنی سەفەری خۆی بۆ ناو ئێزیدییەکان و باسی ژیان و ڕێکخستنی ئایینی و کۆمەڵایەتی و داب و نەریتی ئێزیدییەکان دەکات و چەندین وێنەی مێژوویی بەدەستەوە دەدات و وێنەیەکی ڕوونی دوادواییەکەی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمی ئێزیدییەکان باسدەکات.

---

[13] Austen Henry Layard, Nineveh and its remains : with an account of a visit to the Chaldæan Christians of Kurdistan, and the Yezidis, or devil-worshippers; and an inquiry into the manners and arts of the ancient Assyrians. London : John Murray, (2nd ed.), 1849, 2V (VOL I, XXX, 399 p) , (VOL II, XII, 495 p).

لەنێوان ساڵەکانی ١٨٣٨ تاوەکو ١٨٥٦ بڕێك گەریدە و پیاوی کارداری دەوڵەتیی ئینگلیز کۆمەڵێك سەفەرنامە و تێبینی و سەرنجی وردیان لەبارەی کۆمەڵگەی کوردەواری لەو دەورانەدا بۆ بەجێهێشتووین لەوانە: ژ.شیل[١٤]، هۆراتیۆ سوتگات[١٥]، جۆرج فلۆوەر[١٦]، جوستین پێرکینس[١٧].

ژ.گ. تایلۆر کونسوڵی ئینگلیز لە دیاربەکر، سەرجەمی بەرهەمی سێ گەشتی خۆی کە لەنێوان ساڵەکانی ١٨٦١-١٨٦٣ بە ڕەزامەندیی حکومەتی خاوەندشکۆی بریتانی بۆ دیاربەکر، پایتەختی پاشالیکی کوردستان ئەنجامی دابوون لە وتارێکدا بە ناوی (*سەفەر بۆ کوردستان لەگەڵ چەند تێبینی بۆ سەرچاوەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای دیجلە لەگەڵ پاشماوە کۆنەکانی دراوسێکانیان*)[١٨] ساڵی ١٨٦٥، لە گۆڤاری Journal of the Royal Geographical Society *بڵاوکردەوە*. تایلۆر لەم گەشتانەیدا زیاتر مەبەستی بووە لە ڕەوشی بازرگانی ناوچەکە تێبگات و داتاگەلێك کۆبکاتەوە کە خزمەتی بەرژەوەندییە کۆلۆنیالیەکانی بریتانیا بکات. باسی پێکهاتەی

[14] J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan via Van, Bitlis, Se'rt and Erbil, to Suleimaniyah, in July and August, 1838".

[15]Horatio Southgate, Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia. Vol 1, [S.l.] : Tilt and Bogue, 1840.

[16] George Fowler, Three years in Persia, with travelling adventures in Koordistan, London, 1841, 2 v.(XII, [2], 330; X, 2, 333, 1 p.)

[17] Justin Perkins, "Journal of a Tour from Oroomiah to Mosul through the Koordish Mountains"[17]. In : JAOS. II, 1851, pp, 71-119.

[18] J. G. Taylor, « Travels in Kurdistan, with Notices of the sources of the Eastern and western Tigris, and Ancient Ruins in their neighbourhood », In: Journal of the Royal Geographical Society, 1865, pp. 21-58.

ئیتنیکی و ئایینی ناوچە کوردەوارییەکان دەکات و باسی سەرچاوە ئابووری و سروشتیەکان و هەروەها توانای هۆزەکان و پێکهاتەی هۆزەکانی ناوچەکە باس دەکات. دواجاریش لەناو خشتەیەکدا پێکهاتەی ئیتنی و ئایینی پاشالیکی دیاربەکر دیاری دەکات.

یەکێکی دیکە لەو ئینگلیزانەی، کە بە ناوی عوسمان سەیفی بەگ لەناو سوپای عوسمانی ناسراو بوو، ئەویش (فریدریك میللینگن)ە، کە بە ڕەچەڵەك ئینگلیزە بەڵام لە کۆنستانتینۆپل لە دایکبووە و خزمایەتی لەگەڵ خانەوادەی عوسمانییەکاندا هەبووە. سەرباری زمانی تورکی، بە تەواوی ئینگلیزی، فرەنسی و ئیتالیایی زانیووە. قوتابخانەی حەربییە لە کۆنستانتینۆپل تەواو دەکات و سەرۆکی بەتالیۆنی سوپای عوسمانی بووە. میللینگن بە حوکمی ئەوەی سەرکردی بەتالیۆنی سوپا بووە لە نزیکەوە سەرۆکهۆزە کوردەکانی بینووە و تێبینی و سەرنجەکانی خۆی لەماوەی مانەوەی لەناوچەکە لەبارەی کوردەوە لە کتێبی (*ژیانی سەرەتایی لەناو کوردەکاندا*)[19] نووسیوە بەڵام هەرگیز نەیتوانیووە لەو ڕوانگە عوسمانییە بچێتە دەرەوە کە عوسمانییەکان سەیری کوردیان پێ کردووە. شایانی گوتنە کە میللنگن بە زمانەکانی ئینگلیزی و فرەنسی کتێبی نووسیووە.

لە دوا دەیەی سەدەی نۆزدەهەمدا، ئیزابێلا لوسی بیشۆپ، نووسەر و فۆتۆگرافیست، کە هەموو ژیانی خۆی لەسەفەر و نووسیندا بردۆتە سەر و هەموو دونیا گەڕاوە: ئەمریکا، کەنەدا، ئاسیای ڕۆژهەڵات، چین، ژاپۆن، کۆریا و تیبیت، لەسەر ڕێگەی گەڕانەوەشیدا لە هیندستان ساڵی ١٨٨٩ سەری ئێران و هەرێمەکانی عوسمانی دەدات و بەشێکی کوردستانیش دەگەڕێ. ئەو زیاتر بە دوای مەسیحییەکانی ڕۆژهەڵاتدا گەڕاوە و لەو

[19] Frederick Millingen (Osman bey), Wild life among the Koords, London: Hurst and Blackett, 1870, (xiii, 380 p).

جێگەیانەی سەفەری کوردستانی کردووە تێبینی و سەرنجی زۆری لەسەر کورد نووسیووە. ساڵی ١٨٩١ سەفەرنامەکەی خۆی لە لەندەن لە دوو بەرگدا بەناوی (سەفەرێك بۆ ئێران و کوردستان)[٢٠] بڵاوکردۆتەوە و لە بەرگی دووەمدا (لا: ٢٦١-٣٩٠) تەرخانی کوردستان کراوە. شایانی گوتنە مەدام بیشۆب ماوەیەك لە شاری خانەقی و پاشان لە لای بەختیارییەکان ماوەتەوە. ساڵی ١٨٩١ لە گۆڤاری (The Contemporary Review) وتارێکی بەناوی (سێبەری کوردەکان)[٢١] بڵاوکردۆتەوە.

هەر لە دوایین دەیەی سەدەی نۆزدەهەم کۆمەڵێك ئەفسەری بریتانی تێبینی و سەرنجی گەشتەکانی خۆیان لە کوردستان بڵاوکردۆتەوە، وەك: کاپیتان.ف.ڕ.مۆنسێل لە سەفەرنامەکەی خۆیدا بە ناوی (کوردستان)[٢٢]، کە لە هاوینی ١٨٩٢ لە باکوورەوە چۆتە کوردستان و لە ٢٦ ی ئابی ١٨٩٢ کوردستانی جێهێشتووە. باسی ڕێگە و بانەکانی سەفەر و تێبینی لەسەر ئاوایی و شار و شارۆچکە کوردییەکان دەخاتە ڕوو و بەشی زۆری کوردستانی عوسمانی و کوردستانی ئێران گەڕاوە و سەفەرنامەکەی پڕیە لە زانیاری و کەرەسە دەربارەی ڕەوشی کۆمەڵایەتی کوردستان لە دوایین دەیەی سەدەی نۆزدەهەمدا. هەر لە هەمان دەوراندا والتەر .ب. هاریس لە

[20] Isabella L. Bird Bishop, Journeys in Persia and Kurdistan, Tom I Londres : Murray, 1891, (XIV-381 p.); Tom II, Londres : Murray, 1891, (409 p).

[21] Isabella Lusy Bishop (-Bird), « The shadow of the Kurds » In : The Contemporary Review, London, May 1891, Vol 59, pp. 642-654; pp. 819-835.

[22] Captain F. R. Maunsell, R.A, « Kurdistan »[22]. In: The Geographical Journal, N° .2, February, 1894, Vol. III, pp, 81-95.

گەشتنامەکەی خۆیدا بەناوی "گەشتێك بە کوردستانی ئێران"[23] کە لە ساڵی ١٨٩٥ لە لەندەن بڵاوکرایەوە، باسی گەشتێك بۆناو خاکی کوردستانی ئێران دەکات. نووسەر لە ١٢ی ئاداری ١٨٩٥ لە تەورێزەوە سەفەرێکی بۆ ناوچە کوردەوارییەکانی گوڵی ورمێ ئەنجامداوە و لە ١٤ ی مانگ گەیشتۆتە مەراغە. بەقسەی نووسەر ژمارەی دانیشتوانی مەراغە ١٨٠٠٠ کەس بووە و ئەو شارە بە شوێنی نیشتەنی هۆلاکۆ دادەنێ. لە مەراغەوە دەچێتە سابلاغ و لەوێشەوە بەهۆی ڕێبەرێکی کورد و لەگەڵ دەست و پێوەندە تورك و عەرەبەکانی لە ٢٠ ی ئایار دەگاتە سەردەشت و سەردانی مەنگوڕەکان دەکات. دوای سێ ڕۆژ مانەوە لە سەردەشت بەرەو بانە و سەقز و سنە دەڕوات و لە کۆتایی سەفەرنامەکەشیدا ناوی هۆزە کوردەکانی ناوچەی سنە و سەقز و دەوروبەریان بەدەستەوە دەدات. هەمان نووسەر ساڵی ١٨٩٦ لە کتێبێکی (٣٣٥) لاپەرەدا، سەفەرێکی خۆی دەگێڕێتەوە بە ناوی (لە باتوومەوە بۆ بەغدا بە ڕێگەی تفلیس و تەورێز و کوردستانی ئێران)[24]، کە یەکێکە لەسەرچاوە گرینگەکانی دوایین ساڵەکانی سەدەی نۆزدەهەمی کوردستان.

دواتر لە دەستپێکی سەدەی بیستەمەوە تاوەکو کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم کۆمەڵێك دیپلۆمات و کارداری دەوڵەتیی و ئەندازیاری ڕێگەوبان لە گەشتەکانی خۆیاندا باسی کورد و کوردستانیان کردووە و سەرچاویەکی دەوڵەمەندیان بۆ بەجێهێشتووین لەوانە: مارك

[23] Walter B. Harris « A Journey in Persian Kurdistan », In: The geographical journal , The Royal Geographical Society– London: Vol.6, 1895 (July–December), pp. 453–457.

[24] Walter B. Harris, From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan, Edinburgh, Ed. W.Blackwood, 1896, (335 p).

سـایکس لـه وتـاری " چـەند گەشـتێك بـۆ بـاکووری میزۆپۆتامیـا"[٢٥] باسـی ناوچـەکانی جـەزیرەی ئـیبن عومـەر، هـۆزە کوردییـەکان، ئیـبراهیم پاشـا، کوردەکانی تورعابدین و کوردەکانی سـوریا و هـەروەها کوردەکـانی هـەردوو لای چیای شەنگال دەکـات و بایـەخێکی تایبەتیشـی بـە ئێزیدییـەکان داوە و چـــەندین وێنـــەی نایـــابی ســـەرۆکهۆز و ئاواییـــە کوردییـــەکانی لەگەڵـــدا بڵاوکردۆتـەوە. جگـە لـەوە ولیـەم ئیـدوارد کـۆللینس[٢٦]، کاپیتـان بێرتـرام دیکسۆن[٢٧]، ل. مۆلینێکس–سیل[٢٨]، مۆرگان فیلیپ پـرایس[٢٩]، مـاژۆر کینیـپ ماسۆن[٣٠]، ئی.بی. مێجەر سـۆن[٣١]، ئێـدوارد ولـیم چـارلس نۆئێـل[٣٢]، گـی.م.

[25] Mark Saykes, "Journeys in North Mesopotamia", In: The Geographical Journal, N° .3, September, 1907, Vol. XXX, pp. 237-254 & 384-398.

[26] William Edward Collins, Notes of a Journey to Kurdistan, Reprinted, with additions, from the Anglican Church Magazine, Guildford: For private circulation, 1908, (58 p).

[27] Captain Bertram Dickson, « Journeys in Kurdistan ». In: GJ, Vol XXXV, n° 4, April 1910, pp, 357-379.

[28] L. Molyneux-Seel, "Journey into Dersim". In : The Geographical Journal Vol. XLIV, (July to December), 1914, pp. 49-68.

[29] Morgan Philips Price, "A journey through Azerbaijan and Persian Kurdistan », In: Journal of the Manchester Geog. Soc, Vol. XXX, 1914, pp. 45-67.

[30] Major Kenneth Mason, M.C., R.E, " Central Kurdistan", in: The Geographical Journal, N° .6, December, 1919, Vol. LIV, pp. 329-347.

[31] Ely Banister Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise ... Second edition, with a memoir of the author by Sir Arnold T. Wilson., London: John Murray, 1926, (Xxi. 421).

[32] Edward William Charles Noel, Diary of Major E.M. Noel : on Special Duty in Kurdistan, from June 14th, to September 21st, 1919, Basrah, [1920], (76 p).

لیز[٣٣]، س.ژ.ئیدمۆندز[٣٤]، فرانسیس م. هاللی[٣٥]، ئارشیبالد میلنا هامیلتۆن[٣٦]، گی.ئی، هیبارد[٣٧] و لیندفایلد سۆن (خێزانی مێجەر سۆن) [٣٨] سەرچاوەیەکی زۆر گرینگ و دەوڵەمەندی کوردناسی ئینگلیزییان بۆ بەجێهێشتووین کە هەموویان شایانی ئەوەن بکرێنە کوردی و بە پێشەکی و پەراوێزی مێژووییەوە بڵاوبکرێنەوە.

[33] G. M. Lees, « Two years in South Kurdistan », In: Journal of the Royal Central Asian Society. London, Vol. 15.1928, (3), pp. 253-278.

[34] C. J. Edmonds, "Soane at Halabja : an echo", In Journal of the Royal Central Asian Society. Vol. 1936, pp. 622-625.

[35] Francis M. Halley, "The Gorge of the Qal'a Cholân and its confluence with the lesser Zab: Notes of a Tour in south Kurdistan in 1921", in: The Geographical Journal, Vol. LXXXVI, (July to December), 1936, pp. 158-164.

[36] Archibald Milne Hamilton, Road through Kurdistan : the narrative of an engineer in Iraq; with a foreword by Major-General Rowan-Robinson, London : Faber & Faber limited, 1937, (331 p).

[37] G. E. Hubbard, From the gulf to Ararat: an expedition through Mesopotamia and Kurdistan, Edinburgh and London: W. Blackwood and Sons, 1916, (pp. xv. 273)

[38] Mrs Lindfield Soane, "A Recent Journey In Kurdistan", In: JRCAS, London, July 1935, P: 403-417

ولیەم هیوود کێیە؟

ولیەم هیوود، لە بنەماڵەیەکی ئارستۆکراتی ئینگلیزە، ڕۆژی ٢٠ کانوونی دووەمی ساڵی ١٧٨٩ لە شاری روان* لە فرەنسا لە دایك بووە، هێندە نابات بنەماڵەکەیان بە هۆی هەڵگیرسانی ئاگری شۆڕشی فرەنسی دەگەڕێنەوە بۆ ئەنگلستان. ساڵی ١٨٠٤یش لە لایەن کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەڵات وەردەگیرێ و ساڵی ١٨٠٧ لە دامەزراوەی (مەدراسیی سەربازیی)** پلەی لیوتینان وەردەگرێ. لە ئۆکتۆبەری ساڵی ١٨١٦ بۆ سەفەرێك بۆمبای بەجێدەهێڵێ و بەسەرهاتی سەفەرنامەکەی لە نیسانی ١٨١٧ لە کۆنستانتینۆپل تەواو دەکات، ئەم کتێبەیان کە بریتییە لە بەسەرهاتەکانی هیوود و لێرەدا بەشێکی کراوە بە کوردی، هیوود یەکەم کەس بووە وەسپێکی میللیی بۆ بابل کردووە، ئەوە لەکاتێکدا بووە، کە مستەر ڕیچ لە ماوەی ١٨٠٨–١٨٢١ موقیم بووە لە بەغدا و لەو سەفەرەیدا پێشوازی لە هیوود کردووە. هیوود دوای تەواوبوونی گەشتەکەیشی دەگەڕێتەوە بۆ هیندستان. شوباتی ١٨٢٢ هاوسەرەکەی کۆچی دوایی دەکات و کوڕە بچووکەکەی دەنێرێتەوە بۆ ئەنگلستان. خۆیشی لە ئایاری ١٨٢٥ لە تەمەنی (٣٦) ساڵیدا لە مازولیپاتان*** کۆچی دوایی دەکات.

---

* Rouen

** Madras Military Establishement

*** Masulipatan

بەشی یەکەم[1]

دەرچوون لە بەغدا، گەشت بەناو چیاکانی کوردستاندا، کاریگەرییەکانی قامچی، مەترسییەکانی سەر ڕێگە، ئەو ترسەی کە ڕووس ناویەتەوە، کێشە لەگەڵ هۆزێکی کورد، کۆمەڵە گۆڕێکی سەرنجڕاکێش، کۆیسنجاق، وردەکاری لەبارەی کوردانەوە ، گەیشتن بە ئەربیل و مووسڵ.

[1] ئەم بەشە لە سەفەرنامەکەدا دەکاتە بەشی یانزەهەمی چاپە فرەنسییەکە.

٢٨ ی شوبات: لەگەڵ عەلی ئاغا چولنگی*[٣٩] وا ڕێکەوتبووین بە ٦٠٠ پیاستەر بمگەیەنێتە کۆنستانتینۆپل، ئەوە سەرباری ئەو دیارییە بچووکەی دەبوایە بیدەمە خزمەتکارەکەی ژێر دەستی، کە دەبا لە ڕێگەدا خزمەتی منیش بکات. عەلی ئاغا (تابلۆی ژمارە ١) پێشتر لە لایەن پاشای نوێوە ڕاسپێردرابوو سەرە براوە داواکراوەکان بگەیەنێتە کۆنستانتینۆپل. کەوابێ ئەم سەفەرە بۆ ئەو زۆر بە سوود دەبێ، چونکە لە لایەن پاشا و لە لایەن کۆمپانیا و لە لایەن منیشەوە پارەی سەفەرەکەی درابوویێ. لەگەڵ ئەوەشدا کەس نەیدەتوانی وا لەم تەتەرانە بکات تا واز لەو دابە بێنن بەوەی کەلوپەلەکان بەسەریەکەوە دانەدەن. هەموو گەڕۆکەکان پێشتریش گلەییان

---

* Aly-Aga-Chulingi

[٣٩] عەلی ئاغا ناوی بوو، "چولنگی" (یان ئەو کەسەی کە مێزەر لەسەر دەکات)، نازناوێکە یەکێك لە پاشایەکانی میسر خستبوویە پاڵ ناوەکەی، چونکە لە کاتی شالاّوی فرانسا بۆ سەر میسر سەری دوو فرەنسی بۆ هێنابوو. بە بەدواداچوونی نرخی پارەگۆڕینەوە، ٦٠٠ پیاستەر ئەوکاتە بەرامبەر نزیکەی ٢٠ پاوەندی ئیستەرلینی بوو. نزیکەی دە پاوەندی ئیستەرلینی دیکەم لە ڕێگەدا خەرجکرد و دەمتوانی گلیبدەمەوە چونکە دابوومە ئەو خزمەتکار و ڕابەرانە تەنها بۆ ئەوەی فریویان بدەم چاك خزمەتم بکەن. ماوەی نێوان بەغدا و کۆنستانتینۆپل ١٨٠٠ میلە، بەڵام بەهۆی ئەو ڕێگەیەی کە گرتمانە بەر زیاتر لە ٢٠٠٠ میل بوو. بە ٦٠٠ پیاستەر ئەسپ، خان و هەموو پێویستییەکانی منیان لە کاتی گەشتەکە بۆ دابین کردم. بێگومان ڕاستییەکەی بەو شێوە نایابە نەبوو بە تەواوی، بەڵام باشترین لەوەی کە لەبەردەست دابوو پێشکەشیان کرد. خۆ ئەگەر ٦٠٠٠ پیاستەریشم بدابوایە ئەوا بە شێوەیەکی لەوە جیاوازتر خزمەتیان نەدەکردم. بە گشتی ئەم تەتەرە نزیکەی ٤٠٠٠ پیاستەری بۆ ئەم گەشتە وەرگرت. بەڵام ئەگەر ئەم دەرفەتەم بۆ هەڵنەکەوتبایە سەفەرەکە تەنها لەسەر من ٢٠٠٠ پیاستەر دەکەوت.، تەتەرەکانی کۆمپانیاکە ١٢٠٠ پیاستەر وەردەگرن بۆ ئەم سەفەرە لە بیست و پێنج ڕۆژ لە هاوینان و سی ڕۆژ لە زستاناندا و ٢٠٠ پیاستەریش وەکو بەخشیش بۆ هەر ڕۆژێکی لەو ڕێگەیەدا کە بەسەری دەبەن وەردەگرن. بۆیە دەبینین لە بەرژەوەندی ئەوان دایە کە پەلە نەکەن یان خۆیان ماندوو نەکەن لەوەی نامەکان بگەیەنن. بەمشێوەیە نموونە لەسەر خێرایی ئاسایی دەهێنمەوە کە ئەم گەشتە بیست ڕۆژ دەخایەنێ و هەندێکجاریش تەنها بە حەڤدە ڕۆژ دەیبڕن و بیستوومە کە پیاوێك ماوەی ١٨٠٠ میلی تەنها بە ١٣ ڕۆژ بڕیوە.

لەمەبوو، بەڵام لایان وابوو ئەگەر بێ دەنگ بن قازانجیان زۆرتر دەبێ لەوەی بەردەوام گلەییيان بکەن، چونکە بۆ هەڵگرتنی کەلوپەلەکانیان مشووری ئەوەیان بۆ دەخواردن باشترین ئەسپیان بۆ هەڵبژێرن ، وێرای ئەو مەترسیانەش کە لە سۆنگەی هاوەڵیکردنی ئەو کەسانەی کە دەیانبردن تووشی دەبوون، مەترسییەکانی سەرڕێگەش بەو تالآن و بڕۆییەی کە رێگرەکان دەیانناییەوە، زیاتر دەبوو.

تابلۆی ژمارە: (١) عەلی ئاغا چولنگی

١ ی ئادار: خزمەتکارێکی تەتەر، لە کاتژمێر دووی پاشنیوەڕۆ، بە دوامـدا هاتە نشینگەکەم و بـۆ سـواری، ئەسـپێکی عـەرەبی نایـابی بـۆ هێنـا بـووم، ئەسپەکە، کە بەرزترینی ئەو توخمەی خۆی بوو، چاك زینکرابوو، من بۆ ئـەم هەڵبژاردنە پیرۆزباییم لە خۆم کرد. ئەوە بوو خوداحافیزیم لە خانەخوێیەکەم و خێزانەکەی کـرد و بەرێکـەوتین، بـەڵام لـە ماوەیـەکی کـورتی نزیکـەی دوو کاتژمێری، لەناو ڕێگەیەکی زۆر تەسك و تریسك وەسـتاین بـۆ ئـەوەی نامـە و پاکەتگەلێکی پۆستە هەڵبگرین، بێگومـان ئەمانـەش زۆر لـە کەسـیی خـاکیی وەکو من گرینگتر بوون، ڕەفتاری شایستەی سولێمان ئاغای چاوەشەکەشم ، منی بۆ مەترسیگەلی ئاوەها ئامادەکردبوو ، بەڵام چاوەڕێم نـەدەکرد، ئـەوها زوو، ڕێك لەبەرچاوی ئەو هاوڕێیانەی کە بەجێمهێشتن، بەرەو ڕووی ببمەوە.

دوای دەرچوونمان لە شار ، بۆ ئەوەی سەرۆکەکەمان پێمـان بگـات، بۆ دووەمجـار وەسـتاینەوە، ئەوسـا بینیمـان کاروانەکـەمان هـەمووی بەسـەر یەکەوە، نۆ پیاوی کەتەی تەواو چەکدارن، شـەش ئەسـپی بارهـەڵگر و سـێی یەدەك و پێنج ڕابەری پیادەی کاروانەکـە بـوون. بـە بـێ ئـەوەی لـە کـەناری ڕووبارەکـە دووربکەوینـەوە بـەناو ئـەو بیابانـە ڕەتبـووین کـە دەوری شـاری دابـوو. دوای شــەش کاتــژمێر ڕێکــردن، کــە لەبــەر پێویســتی ڕێکخســتن و شەتەکدانی جانتایەکان، تەنها بیست میلێکمان بـڕی بـوو، ، لـە نزیـك ئـاوایی دوخەلا*لەناو کاروانسەرایەکی پەڕپووتدا وەستاین.

٢ ی مـانگ: لـە کاتـژمێر چـواری بـەیانی بەڕێکـەوتین، کـاتێ بـەناو پێدەشتێکدا ڕێمان دەکرد کەلاوەی سـێ گونـدمان بـینی، لـە کاتـژمێر دە لـە شارۆچــکەیەکدا وەســتاین کــە بــە نزیکــەی هــەموو دانیشــتوانەکەی چۆڵیانکردبوو.

* Dokhala

تابلۆی ژمارە: (٢) چوون بۆ ناو دۆڵی سلێمانی

وادیاربوو ئاستەم بوو ئازووقـەمان لێـوەگیر بکـەوێ، بـەڵام هاوڕێگـەکانم لـەو کەسانە نەبوون کە هەر وا بە ئاسانی و پۆزشـت هێنانـەوەی چـەند کلۆلێکی نیمچە—برسی کە تووشیان دەبوون دەستبەردار بن. ئێسترەکانمان کردنە ناو حەوشەی یەك لە ماڵە چۆڵەکانی بـەردەممان، بـۆ وەگیرخسـتنی ئازووقـەش، کاتێـك پارانـەوە بێهـوودە بـوو، قامچـی بـە ئـازادی بـەکار هێنـرا. یـەکێك لـە تورکەکان لەو مۆڵەتەی کە درابوو بۆ ڕاییکردنـی داواکارییـەکانی ئـەو هێنـدە تووڕەبـوو، پـەتی قامچیەکەی لـە ملـی بەدبـەختێکی بندەسـتی ئاڵانـدبوو و شمشێرەکەشی دەرهێنا بوو تـا سـەری پەلبـدات، خۆشـبەختانە لـەم کاتـەدا خزمەتکارە تەتەرەکەم گەیشت و لەسەر داوای من نفووزی خۆی بە قـازانجی ئـەم بێگوناهـە بـەکارهێنا کـە ژیـانی گرینگییـەکی ئـەتۆی نـەبوو تـا داوای کەسێکی وەك ئەو ڕەتبکاتەوە. چووینە مـاڵێکی دیکـە، قامچـی لـە لایـەك و نیشاندانی چەند پیاستەرێك لە لایەکی دیکە، بەوە گەیشتین کە بەشێکی ئەو ئازووقەیە وەگیربخەین کە دانیشتوانەکەی توانیبوویان لەدەست دڕندەیی ئەو لەشکرگەلە بیشارنەوە کە ماوەیەك پێشتر وڵاتـی ڕامـاڵیبوو. ئـەو ڕۆژە هـەر تەنها هەژدە میل و سێ چارەکمان بڕی، ئەمەندەش بەس بـوو بـۆ کەسـانێك کە نە حەسابوونەوە و نە خۆراکێکیشیان خواردبوو.

٣ ی مانگ: بیست و یەك میلمان لەناو وڵاتێکی پان و پۆڕی پڕ لە دۆڵـی تەسك و تریسك بڕی بوو ، لەم ماوەیەشدا تەنها بـەناو تاقـە گوندێکدا تێپـەڕ بووین.، ئەو شوێنەی کـە لێـی وەسـتاین هـەروەك دەلـی عـەباس[**] وابـوو لـە ڕووی ژمارەی ئەو هەنگاوانەی کە ئێمە بڕیبوومان.

٤ ی مـانگ: دە پیـاوی ئەسپسـواری تـەواو چـەکدار پێوەنـدیان بـە کاروانەکەمانەوە کرد. ئەوانە چەند کوردێك و گورجییەك بوون، کاتێ من پـێم وابوو گورجییەکەم لە خزمەتکاری کۆشکی پاشادا بینیبوو و لەم زیادبوونـەی

[**] Delly Abbas

هێزه پیرۆزباییم له خۆم کرد ، بەڵام پێشبینی ئـەو شـەکەتی و ئاسـتەنگانەم نەکرد کـە دەبـێ ڕەوشـێکی ئـاوا بـۆم دروسـتبکات کـە مـن وەك دڵخۆشـکەر سـەیرم دەکـرد. هـەر زوو پێیـان گـووتم کـەوا ئـەم گورجییـە کۆیلەیـەکی گوێڕایەڵی پاشای نوێ بووه. ئەوسا وەبیرم هاتەوە کاتێك ئێمـە لـە حـزووری پاشادا بووین بینیبووم ئەو نەك هەر هێندە لە ڕیزێکـی خـوارەوە بـوو بـەڵکو لەگـەڵ دوایـین کۆیلـەکانا وەسـتابوو، ، ئێسـتەش ئێمـە وا شـوێنەکانمان گۆڕییەوە، له ئێستەوە کە ئەو کەسایەتییە گرینگە پێوەندیمان پێوە دەکات هەموو سەرنج و هەموو چاوەدێرییێکی تەتەرەکەم خرایە سەر ئـەو، چاکترین و باشترین شوێنی لـە هـەمووان شـکۆدارتری بـەو دەدا، لـە کاتێکـدا گەڕۆکـە ئینگلیزەکـە، بـە چـاوی سـووك سـەیر دەکـرێ و فەرامۆشـیش دەکـرێ و لـە ڕیزبەندی ژمارەشدا تەنها سـفرێك بـوو. گورجییەکـە ، کـاتێ نەیـدەزانی چـی بکـات، دەهـات مـنی دەدۆزییـەوە و بـە هەوایـەکی بـەرزەوە پرسـیارگەلێکی لێکردم، لەو کاتەدا وەڵامی بدەمەوە، حەزم دەکرد دەرفـەت لـەبار بوایـە بـە شمشێرەکەم ڕووبەڕووی ببمەوە.

چوارشەممەی ٥ ی مانگ: نزیکەی سێ کاتژمێرێك له کفری ماینەوە، لـە کـاتی نزیکبوونـەوەشمان لـەم شـارە بـە زەبـری هێـز دەسـتمان بەسـەر مەڕێکدا گـرت کـە ئێمـە بـە شمشـێرەکەمان کوشـتمانەوە و دابـەشمان کـرد. مەڕەکە دوای کوژرانەوەی لە ماوەیەکی زۆر کەمدا، کە بـاوەڕ نـاکرێ، بـرژا و خـورا. تەنانـەت کوردەکـان لایـان وابـوو هـەتا پێویسـت ناکـات ئـەو بەشـەی خۆشیان کەوڵ بکەن کە پێمان دابوون، هەربەوەندە دەستبەردار بوون کە بە ئەستەم پاکیان کردەوە و پاشان خستیانە سـەرخەلووزەکە . کاتـژمێر سـێی ئێوارە، بۆ ئەوەی بگەینە ناو چیاکانی کوردسـتان، کـەمێك بـەرەو بـاکوور– ڕۆژهەڵات ڕۆیشتین. لەوەتای لە بەغداوە دەرچووین تا ڕادەیـەك شـوێن پێـی ڕێگەی ئاساییمان گرتبووەبەر، بەڵام لە باکوور بۆ ڕۆژهەڵاتی کفری بەتەواوی

لەم ڕێگە ئاساییە هاتینەدەرەوە و چووینە ناو ئەو وڵاتەی کە نەناسراوە، ئەوە لە سۆنگەی نەبوونی زانیاری گەلی ڕەسەن لەسەر هەموو نەخشەکان بە سپێتی ماوەتەوە. زۆر داخم بۆ ئەوە خوارد کە هیچ کەرەسەیەکی پێویستم لەبەردەستدا نییە تاوەکو بتوانم زانیارییێکی ورد و تەواو لەبارەی ئەم وڵاتە بەردەست بخەم، بەڵام بە گوێرەی ئەو دابەی کە لە ماوەی چەندین ساڵدا لەبارەی خەملاندنی دوورییەکان کۆم کردبۆوە، دەکرێ ئەم زانیارییانەی کە من لە خوارەوە باسیان دەکەم تا ڕادەیەك ورد و تەواو بن.

ئەو وڵاتەی کە دەچینە ناویەوە، وڵاتێکی بەرزاییە و زەوییەکانی پان نییە و هیچ ئاواییەکی تێدانییە، کەمترین شوێنکاری کشتوکاڵکردنیشی بەسەرەوە نییە. بەرەبەری ئێوارە، یانزە میل دوور لە کفری ، لەو کاتەی کە خەریك دەبوو تاریکایی باڵی ڕادەکێشا، تووشی ڕەشماڵێکی کوردان بووین. لەبەر ئەوەی ئەو زەویەی کە لەسەری بووین بەرزایی بوو بۆیە هەواکەی زۆر سارد بوو. لەگەڵ ئەوەشدا هەر وەك ئەوەی خانەخوێیەکەمان ڕەتیکردەوە کە نەوایەکمان لەژێر ڕەشماڵەکەی خۆیدا بداتێ وا دیار بوو زیاتر ئامادەیی ئەوەیان بوو تاڵانیمان بکەن لەوەی بە هانامانەوە بێن، بۆیە ناچار بووین لە هەوای ئازاد لەناو ئەواندا ڕەشماڵ هەڵبدەین لەگەڵ وریایی ئەوەی کە هەمیشە چەند پیاوێك پاسەوانی بکەن لە ترسی ئەوەی نەوەکا لە ناکاو بەسەرماندا بدەن.

ئەو گەلەی کە ئێمە لەناویاندا بووین، لە ڕووی بنەچە و داب و نەریت و عادەتیانەوە، تەواو جیاواز بوون لەو هۆزگەلە کێوی و کۆچەرانە، بەڵام بەخشندە و میوانددۆستانەی کە من زۆر سەردانیانم کردبوون. ئەو هۆزەی کە ئێمە لەناویاندا بووین بە دڵنیاییەوە هۆزێکی زۆر گەورە نەبوو، چونکە ژمارەی ئەو پیاوانەی کە دەیانتوانی چەك هەڵبگرن بە هیچ شێوەیەك لە ژمارەی پیاوەکانی ئێمە زیاتر نەبوون. لەگەڵ ئەوەشدا یەکێك لەو دزانە

زیاتر له چەند جارێك به بێ دەنگی له ڕەشماڵەکەمان نزیك دەکەوتەوە و پشێوی دەنایەوە، ئێمەش ناچاربووین بڵێین هەرکەسێك یەکەمجار ئەو کەوشەنە ببڕێ کە ئێمە داماننناوه دەیبڕینەوە. ئەو هۆزگەلانە جل و بەرگیان زۆر سادەبوو، لەگەڵ ئەو ژیانەی بەسەریان دەبرد و ئەو لایەنە کێویانەی ئەو ناوچەیەی کە تێیدا دەژیان دەگونجا، پیاو و ژنەکانیشیان جۆرە پالتۆیەکی خوری کەمێك درێژیان لەبەردەکرد، شەروالێکی درێژ، کە لە ناوقەدییەوە بە پشتێنێکی چەرمیی دەبەسترایەوە لە سەرەوەشی پارچە قوماشێکی چوارگۆشە شانەکانی دادەپۆشی، هەردوو گۆشەکەی بە سەر سنگیانەوە دەبەستەوە. جیاوازی سەرەکیی نێوان جلوبەرگی پیاوان و ئەوەی ژنانیان، کە دەتوانین تێبینی بکەین، ئەوەیە پیاوەکان کڵاوێکی خوری لەسەر دەکەن کەچی ژنەکان پارچە پەڕۆیەك، لەسەر شێوەی مێزەر، بە دەوری سەریانەوە دەپێچنەوە.

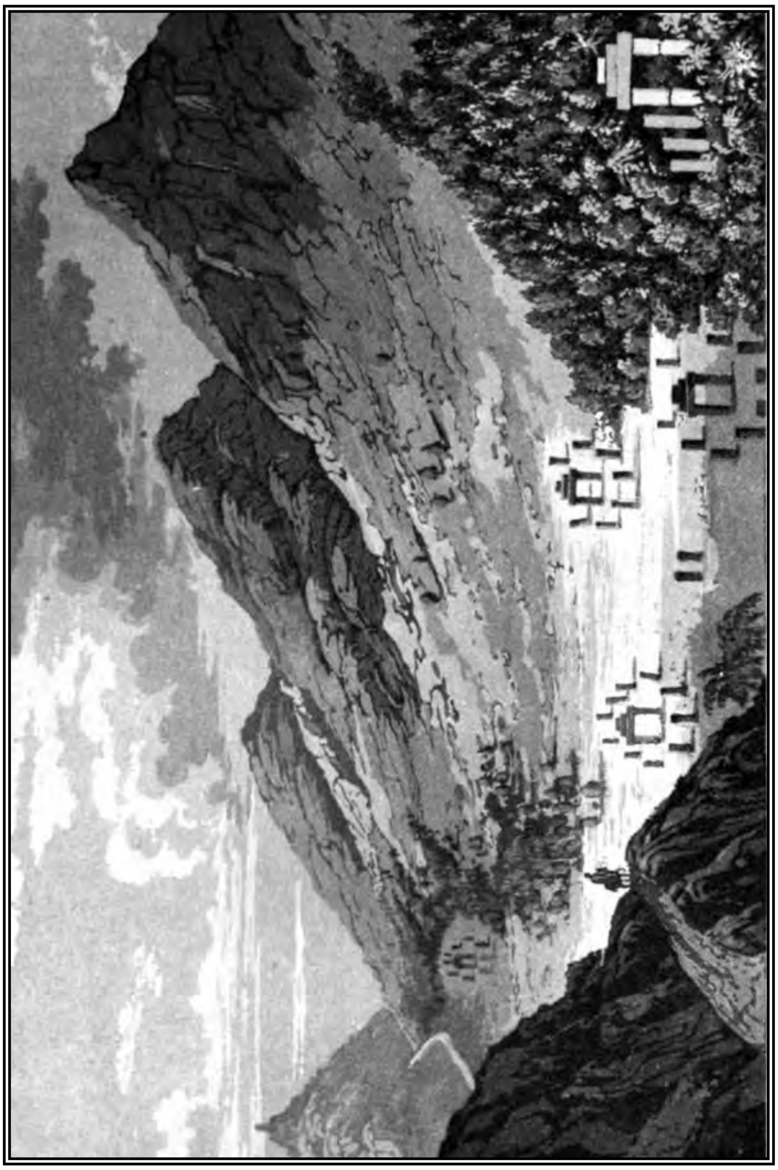

تابلۆی ژمارە: (٣) گۆڕستانێکی سەرنج ڕاکێش لە کوردستان

پێنجشەممە ٦ ی مانگ: لە کاتـژمێر شەشـی بەیانییـەوە تـاوەکو یـانزە بەناو چیا چۆڵەکانی کوردستاندا رۆیشتین. دوای ئەوەی بیسـت میلمـان بـڕی لە جۆگەلەیەك پەڕینەوە کە لەوانەیە لقێکی ڕووبـاری ئـەربا* بێـت، دواتـر لـە ئاواییی ئیبراهیم–خانچـی**، لـە مـاڵێکی چـکۆڵەی کـوردی وەسـتاین کـە بـۆ پێشوازی لە گەڕۆکەکان لەوێ بوو.

هـەینی ٧ ی مـانگ: مـاوەی حـەوت کاتـژمێر و نیـو، بـە بـێ ئـەوەی تووشی تاقە یەك ئاوایی ببین، ڕۆیشتین. لەسـەر بەرزاییـەکان بەهـەر لایەکدا بڕۆیشتباین ، بەلای چەپ و بـەلای ڕاسـت، ژمارەیـەکی زۆری ئـەم بەرزاییانـە گۆڕسـتان بـوون و بێمانـایی ژیـانی وەبـیر دەهێنانیـەوە. لـەو کاتـەدا، کـە ڕێبەرەکانمان بە جانتاکانمانەوە لـە پێشـەوە دەرۆیشـتن، لـە لایـەن دەسـتە کوردێکەوە ڕاگیران، بە بێ ڕووخسەت کەوتنـە پشـکنینی بـاری ئێسـترەکان. ئەم دیمەنـە لەسـەر دۆنـدی چیایەك لـەو شـیوانەی کـە هەمیشـە شـوێنگەلی شالاّوی تالاّنچیەکانن ڕوویدا. مەیتەرەکانمان یەکسـەر هـەرایان کـرد و بـەرەو لای ئێمە هاتن و بە دەنگی بەرز هاواریان دەکرد. مـن هـەر سـەد پێیـەك لـە پێشەوە دوور بووم کە هاواریان لێکردم بوەستم. هـەموومان کۆبووینـەوە و چاوەڕوانی تاقە وشەیەکمان دەکرد کـە دووپاتـەی ئـەو تۆقینـە بکاتـەوە کـە تووشـی ڕێبـەرەکانمان بـوو و تەسـەوری کارەکـە بکـەین. دەمودەسـت بـە پێچـێکی گـەورەدا ڕۆیشـتین و دوای ئـەوەی چـارەگە میلێکمـان بـڕی، لـەو تالاّنچـیانە نزیـك بووینـەوە کـە پشـکنینی جانتاکانمـان تـەواو بـوو بـوون و دەیانخسـتنە سـەر پشـتی ئێسـتر بـۆ ئـەوەی بیانبـەن. تەتـەرەکانمان دەمودەست هێرشیان بردە سـەریان و شمشـێر بەدەسـت و بـە هاوارگـەلێکی تۆقێنـەرەوە، بـەلاّم کوردەکـان کـە ژمـارەی ئێمـەیان بـینی، بڕیاریـان نـەدا

---

* Arba

** Ibrahim-khanchi

چـاوەڕوانمان بکـەن بـەڵکو هـەڵاتن و دەسـتکەوتەکانیان لـە دوای خۆیانـەوە بەجێهێشت و ئێمە بووین بە پاڵەوانی گۆڕەپانی جەنگەکە.

دوای ئـەوەی بیسـت و حـەوت میلمـان بـڕی، لـە کچـان* وەسـتاین، ئەمیش ئاواییەکی چکۆڵەی پەڕپووت بوو و دەکەوتە سەر لێژایی گردێکـەوە، خانووەکانی لەبەردی داتاشـراو دروسـتکرابوو و سەریشـیان بـە قـوڕ و پـوش گیرا بوو. نەمانتوانی هـەتا تاقـە کۆخێکیشـی لێبدۆزینـەوە کـە لـەو سـەرما و سۆڵە و بارانە سەختەی ئاسمان بمانپارێزی کە هەڕەشەی لێدەکردین. تـەنها بە گەیشتنی تەتەرەکان، کە بە قامچـی پیـاو و ژن و منداڵـەکانیان داپاچـی، ئەوکاتە ڕەشماڵێك و برێك خواردنیان پێـداین.وا دیـار بـوو قامچـی بـۆ تەتـەر هەموو شتێك بوو. من هەمیشە بە کاریگـەری قەمچـیەکەیان سەرسـام بـووم. ئەگەر ئەسپەکەی چاك بوو ئەوا دەنگی قەمچیەکەی بەس بوو بۆ ئـەوەی دوو هێندە پێهەڵبێنێ.، ئەگەر خاووخلیسـکیش بووایـە ئـەوا بـەهۆی قامچـییەوە ورەیان دەخستەوە بەر، ئەگەر لەبەر ماندوێتی یان وەڕسی بکەوتبایـە ئـەوا قامچی هێزی دەهێنایەوە بەر. ئەگەر تەتەر ئازووقـەی نەمابوایـە، یەکـەمجار داوای دەکرد، ئەگەر نەیاندابوایە هەنـدێ گلـەیی دەکـرد، دواجـار پـەنای بـۆ قامچـی دەبـرد، پەسـنیی خـۆی بەسـەر هـەموان دابـەش دەکـرد بـە بـێ هەڵاوێردن لێرەو لەوێ هەتا ئەوەی پێویست بوایـە پێشکەشـیان دەکـرد. لـە دێهاتەیلی پەرپووتدا، باوەڕمان نەدەکرد هەتا مریشکێش بدۆزینەوە، کەچـی دەمبـینی قامچـی لـەناکاو دە دوانـزە مریشـکێکی تـەواوی دەدۆزییـەوە و لـە شوێنگەلێك کە گژوگیای پێویستمان نەدەبینی بـۆ لـەوەڕی مـەڕان، ڕێگـەیان دەدا لـەناو سـەرلەبەری مێگەلـەکانیان ئـەوەی بمانبویسـتبایە هەڵبـژێرین. کورت و کرمانجی قامچی لە هەموو دەرفەتێکدا، چـەکی سروشـتیی تەتـەر و سەرچاوەیلی تاقانە بوو. جا ئەگەر شتێك هەبوایە سەراسیمەی بکردبوومایە،

* Kitchan

ئـەوەبوو ببیـنم ئـەم کلۆڵانـە کـە بـە تاقیکردنـەوە دەزانـن چ مامەڵەیـەك چاوەڕوانیان دەکات، بۆیە هەرگیز نایانەوێ بـە هـیچ شـێوەیەك داوایـەکانیان بەجێنەگەیەنن پێش ئەوەی ببینن بەوەی بە زەبری قامچی ناچار بکرێن.

هەربۆیە دەبینین ئـەم گەلانـە ڕقێکـی ئەسـتووریان لـە سـتەمکاران هـــەڵگرتووە.، کەچـــی شمشـــێرەکانیان لـــەناو کێلانـــەکان هەڵناکێشـــن و کالانەکانیان فرێ نادەن؟ ئەمە پاشماوەی خەمساردییێکی گشـتییە کـە وای کردووە هـەموو کەسـێك هەرچـەندە هەسـتیاری بەرانبـەر بـە ئـێش و ئـازاری کەسیی خۆی هەبێ کەچی هیچ تروسـکەیەکی ڕۆحـی گشـتیی دانەگیرسـێنێ، بـەڵام ئەگـەر چـاوێك بـۆ دوارۆژ بگێـڕین دەبیـنین هـەزاران لـەو هۆزگەلـە شەڕکارانە وەڵامی بانگەوازی یەکەمین ئازادیخواز دەدەنەوە کـە بانگـەوازیان لێـدەکات و ئەوکاتـە چـەك بـەڕووی سـتەمکاران بـەرز دەکەنـەوە. دەشـێ پێشبینی ڕووخانی ئەم هێزە لەبننەشکاوە خۆسەپێنەرە بکـەین کـە هـەردوو دیوی جیهانی بە فرمێسك و خوێن ژیاندووە و بە خێرایی بـەرەو وێرانـەبوونی خۆی هەنگاو دەنێ. ئەم هێـزە دەبـێ بەمزوانـە ڕێگـە بـۆ سـەردارگەلی نـوێ چـۆڵبکات یـان نـوقمی نـاو پاشـاگەردانیی بـبێ. ئیمپراتۆریـای عوسمـانی ئێستەکە لە یۆنانستانی کۆن کـەوا لەبـەردەم هەرەسهێنانیەتی ، بـە هـەمان ئەندازە لە لایەکەی دیکەیەوە لەوپەڕی لاوازی دایە. مەگەر تەنها لـە حالێکدا کە بە گردبوونەوەیەکی هێزی خۆی، یەك هێزی نوێ دروستبکات کە ئـەوکات ئێمە لامان وایە دەشێ لە نێـوان سـنورگەلێکی وا بەرتەسـك گـیر بخـوات کـە چـیایەکانی تـۆرۆس و پردەکـەی بۆسـفۆر و بیابـان بـۆی دیـاری دەکـەن. دەتوانین بپرسین داخۆ چ هێزێك شوێنی دەگرێتەوە بەڵام لێرە ئەم گفتوگۆیە لەم گەشتەی مندا نامۆیە.

٨ ی مـانگ: کاتـژمێر شەشـی بـەیانی بەرێکـەوتین، ئێمـە کـە لەسـەر ڕووی ئاستی پێدەشـتەکانەوە بـووین، وڵات دیمـەنێکی زۆر جـوانتری نیشـان

دەدا، بۆیە خێراتر بە هەورازەکاندا هەڵدەکشاین. کاتێك بە لای کۆمەڵە کوردێکدا رەتدەبووین، کە لە بناری چیایەکدا ڕەشماڵیان هەڵدابوو، تەتەرەکانمان بە هەنگاوی خێرا بەرەو لایان هەڕایان کرد و دەستیان بەسەر هەموو ئەو ئەسپانەیاندا گرت کە توانیان بەرزەفتیان بکەن. سەرۆکەکانیان بەدواماندا کەوتن.، بەڵام کاتێ بینییان ئێمە ژمارەمان لەوان زۆرترە بۆیە نەیانویست پەلامارمان بدەن. هاوڕێگەکانم زۆرجار نەفرەتیان لەو وڵاتە دەکرد کە پیایدا تێپەڕ دەبووین، وەك ئەوەی ئەم وڵاتە تەنها تالآنچی و ڕێگری تێدا بژی.، بەڵام من دەمەوێ ئەوە بسەلمێنم کە ئێمە خۆمان، لە هەر کوێیەك خۆمان بەهێزتر بینیبووایە، گەورەترین تالآنچی بووین.

شوێنی ئەسپە خراپەکانمان بەو ئەسپانە گرتەوە کە تازە دزیبوومان، ئەوەبوو بەم چیا بەرزە هەڵگەڕاین کە لە پێشمانەوە بوو، بێگومان پێویستی بە ئەسپی بەهێز بوو. ئەوکاتە بە تەواوی ئەو بەفرە سەرمەدییەمان جیاکردەوە کە لە دوورەوە وەکو هەور لەسەر دۆندی چیایەکە دەمانبینی. لەوکاتەی من لەگەڵ یەکێك لە تەتەرەکان لە دواوە بووم، لە پەنا گاشە بەردەکانەوە تەقەیان لێکردین. من لە سەر ئەو دواکەوتنەم لە کاروانەکە بە توندی گلەییم لێکرا، بەتایبەتی لەو کاتەی لە نزیکمانەوە گروپگەلێکمان بینی بوو کە جێگەی گومان بوو: ڕاستیەکەشی ئێمە تووشی هەر پیاوێك بووینایە بە دوژمنمان دادەنا. بەڵام لە بەر ئەوەی من حەزم دەکرد لەو دیمەنە جوانانە ڕابمێنم کە لە هەموو لایەکەوە خۆی نیشان دەدا، هەستیشم دەکرد ئەسپەکەم ماندووە بۆیە بە کاوەخۆ دەڕۆیشتم، ئەوەبوو ئەوان هەمان ڕێگەی تایبەتییەکەی خۆیان بەکارهێنا کە هێندە بە تاو بازیان دەدا ئەوەی پێی ڕانەهاتبا دەترسا.

لەوەتای ٤ ی مانگەوە ئێمە هەمیشە هەر هەوراز دەبووین، دیاربوو هێشتاش زۆر زیاترمان لەبەر مابوو. بە چۆڵەوانی وادا تێپەڕ دەبووین بە

ئاستەم تاقە گوندێك، جۆگەلەئاوێك، درەختێکمان تێدا دەبینی، ئێستە وڵات ئاوەدانتر دیارە و لەولاترەوە سیمای دانیشتوانێکی زۆر نیشان دەدات. دارودرەختی چیایەکان تا دەهات زیاتر شوێنکاری زستانی نیشان دەدا و بەفرەکە قووڵتر دەبۆوە. دواجار گەیشتینە لووتکەکە کە دەیڕوانیە سەر چیای لەخۆی بەرزتر و دەستمان کرد بەوەی لە لێژاییەکە هێندە خێرا دابەزین کە هاتنە خوارەکەمان زۆر سەخت بوو. بەدەگمەن وا ڕێك دەکەوێ کە تەتەرەکان لە زەوی وردببنەوە بۆ زانینی ئەوەی داخۆ پێویست بەوە دەکات خێرایی ڕۆیشتنەکەیان زیاد بکەن یان کەمی بکەنەوە. هەڕامان دەکرد وەك ئەوەی لە پێدەشتێکی پان و پۆڕدا بین. لە هەر چرکەیەکدا پێشبینی ئەوەم دەکرد کە من و ئەسپەکەم لە لاپالێکی چیاکەدا هەڵدێرێین، بەڵام من، کە بۆ پاراستنی کەرامەتم، خۆم نیگەران نیشان نەدەدا، هاوڕێکانم بە قۆشمەبازییەوە لێیان دەپرسیم داخۆ حەزدەکەم لەسەر شێوازی تەتەری سەفەر بکەم. وەختایەك گەیشتینە خوارووی چیاکە، ڕێگەکە هێشتا بەرەو خوارەوە دەهات، بەڵام بە لێژاییەکی زۆر هێواشتر. دەبوو لە ڕێڕەوی جۆگەلەئاوێك کە لە چیایەکان دەردەچوو بپەڕینەوە. ئەسپەکانمان شوێنی پێی خۆیان نەدەبینی یەکێکیان نغرۆ بوو و ئاوەکە ڕایماڵی.

ئێوارە لە دۆڵان* کە گوندێکی جوان بوو وەستاین، گوندەکە کەوتبووە ناو دۆڵێك و چیای کەمێك بەرز دەوریان دابوو. دوو یان سێ جۆگەلە ئاوی ڕوونی پێدا تێدەپەڕێ، خۆم خستە ناو یەکێکیان بۆ ئەوەی ماندوێتی خۆم لاببەم. چەند ژنێك کە ئەوانیش لە دوورییەکی کەمدا مەلەیان دەکرد، دوودڵ نەبوون لەوەی هێمای ئەوەم بۆ بکەن بچمە لایان. من دەمزانی دەشێ ترسناك بێ وەڵامی داواکەیان بدەمەوە، بۆ ئەوەی ڕاستی بلێم ئافرەتگەلی بە تەمەن بوون و لە ناویاندا یەکێکیان ئەوهێندە شۆخ و

* Dollan

شەنگ نەبوون کە گەڕۆکێکی ماندوو فریو بدەن. دوای ئەوەی مەلەم تەواو کرد، چوومە ناو ئەوماڵەی کە تێیدابووین، بینیم هاوڕێیەکانم گوێیان بۆ شایەرێکی چیایی هەڵخستبوو. پێستی ورچی لەبەرکردبوو، قژی بە نارێکی بەسەر شانیدا هاتبووە خوارەوە و گۆرانی بەسەر پاڵەوانێتی کۆنە سەرۆکەکانی دەچڕی و هێماگەلێکی شێتانەی دەکرد و دەهۆڵی دەکوتی. دوای ئەوەی بڕێك پارەی کۆکردەوە ئێمە کشاینەوە و بۆ ئەوەی خۆم لە ئەسپێ و دووکەڵ دووربکەومەوە کە کوخەکەی تەنیبوو بڕیارمدا لە دەرەوە لەبەر ڕۆشنایی ئەستێران بخەوم. لەم ڕۆژەدا بیست و یەك میلمان بڕی. ئەو دۆڵەش کە بەناو چیایەکانا پێیدا تێپەردەبووین ناوی سەگرمە بوو.

یەکشەممە ٩ ی مانگ: دوای ئەوەی بیست و یەك میلمان بەناو چیا و شیوەکاندا بڕی، بەڵام چونکە بەشێوەیەکی گشتی لە دابەزین دابووین، چووینە ناو پێدەشتێکی بە پیت نزیکەی دە بۆ دوانزە میل پانایی و سی بۆ سی و پێنج میلێك درێژایی بوو و ڕووبارۆچکەیەك ئاوی دەدا کە بەناو سلێمانی پایتەختی کوردستاندا تێپەر دەبوو و نیوەڕۆ گەیشتینە ئەوێ. ئەوەی کە دەبێ لە ڕاستیدا لەم شارە ببینین ئەوەیە کە شارەکە چێوەکەی دوو میلە، بەڵام زۆر زیاتر درێژدەبێتەوە، ئەگەر بمانەوێ ئەپارتومانە سەربەخۆیەکان و ئەو گوندانەش بگرێتەوە کە لێیەوە نزیکن. ماڵەکان لە قوڕ و خشت دروستکراون. زۆربەی خانووەکانی تەنها یەك نهۆمن و بانەکەی قوڕ و پانە. بە گشتی ماڵەکان نارێکن و ئاسوودە نین، دانیشتوانەکەشی کە ژمارەیان لە دوانزە یان پانزە هەزار کەس تێپەرناکات، زۆربەیان کوردن جگە لە بڕێك خێزانی جوولەکە و ئەرمەنی نەبێت کە بە مەبەستی بازرگانی لەوێدا دەژین و وادیارە بە تەواوی هەموو کاروبارێکی بازرگانیان قۆرخ کردووە.

بەو پێیەی کە نامەمان پێبوو و دەبوو تەسلیم بە دەسەڵاتکارانی ناوخۆیی بکەین لە لایەن سەرۆکەکانیانەوە، پاشای کوردستان کە ئەوکات لە

خیوەتگـــای داود—ئەفەنـــدی بـــوو بەشـــێوەیەکی شـــکۆمەندانە پێشـــوازی لێوەکردین. لە سەرای شار دابەزین و ئێوارەخوانێکی نایابی پێشکەش کردین کە لەو خواردنانە دەچوو کە لە ئێـران و تورکیـا پێشکەشـی دەکـەن کـە مـن باسی ناکەم چونکە زۆر لـە گەڕاڵـەکان وەسـپی ئـەو خواردنانـەیان کـردووە. لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ وشەیەك لەبارەی ئـەو خواردنـەوە بـاس بکـەم کـە بـە شێوەیەکی تایبەتیی پێشکەشیان کردم، وەك ئەوەی دەڵـێن ئـەوە خـواردنی پەسـنکراو بـووە لـە کوردسـتان. خواردنەکـە بریتیبـوو لـە چەلاوگۆشـتی کەروێشکی کێوی کە بۆنەکەی وای دەگەیاند کە هەڵیانگرتبوو تاوەکو تـەواو بەخوێنەوە بۆگەنی کردبوو و بـە چـەوری و سـیر و هـەموو جـۆرە بـەهاراتێك لێدەنرێ. هەرچەندە من ڕاهاتووم لەسەر پلاوی پڕ لە بەهارات بەڵام نەمتوانی نە بەرگەی تامەکەی بگـرم نـە بۆنەکـەی و ناچـاربووم قاپەکـە بنێرمـەوە بـە دڵخۆشیەکی زۆرەوە لەگەڵ خاوەنەکەی کە لەوە باشتر تەسەوریان نەدەکرد، بەڵکو سەرسام بوون لەوەی کـە مـن نـاتوانم تـامی خواردنەکـە بکـەم. بـەلام وەختایەك ڕازەکـەم ئاشـکرابوو، میوانـەکان زانیـان مـن ئـەوروپی و پیـاوێکی ئینگلیزی بەم خواردنە نوێیـە ڕانـەهاتووم، وای بۆچـووم کـە پارچـە پارچـەم دەکەن، ئەوان هێندە کونجکۆڵ بوون بەپەلە بـوون ئـەوەی کـە خۆیـان پێـی دەڵێن کەسێکی فرەنجی ببیـنن و دەسـتی لێبـدەن. هـەموویان لەیـەك کاتـدا پرسیاریان لێدەکردم و هەمووشیان دەیانویست کارسازی دەمانچەکەم کە بە وردی سرنجی ڕاکێشا بوون ببینن و دەترسام کە لە هـەر سـاتێکدا شـتەکانم لەدەسـت بچـێ، بـەڵام خۆشـبەختانە لـەکاتی حەسـانەوە دابـوون. داوایـان لێکردم تەقـە لـە یـەکێك لـە ئەسـتوونەکانی گۆڕەپانەکـە بکـەم و منـیش زۆر کەیفسازبووم بەوەی بە گوللەیەك ئەستوونەکەم پێکا. بەو خێراییە سەرسـام بوون کە دەمانچەکەم پـێ پڕکـردەوە و باوەڕیـان هێنـا کـەوا ئەوروپاییـەکان بێگومان سەرسامترین گەلانی جیهانن.

پێیان وتم کە چۆن جاران وڵاتەکەیان لە لایەن ئەسکەندەری گەورە، جەنگاوەری ئەورووپی داگیرکراوە و دەستیان کرد بە گێڕانەوەی سەربووردەی پاڵەوانێتی و حەکایەتگەلی بێ مانا کە من هەر بە تەواوی تێشیان نەگەیشتم. دواجار پێیان گوتم کە تەنها ڕووسەکان دەتوانن وڵاتەکەیان داگیربکەن و ئەم داگیرکردنەشیان پێڕاگەیەندراوە و داوایان لێکردم داخۆ ئینگلیز دەتوانن لەگەڵ ئەم هۆزە لە ئاشتی دا بژین. ئەوان لەنێو گەلانی جیهانا تەنها ڕووس و ئینگلیز و فرەنسی یان دەناسی. ئینگلیزەکانیان دەناسی چونکە هێندێکیان لە بەغدا بوون، هەرچی لەبارەی فرەنسییەکانەوەیە ئەوە لە سۆنگەی داگیرکردنی میسرەوە بوو کە دەیانناسین.

ترس لە داگیرکردنی ڕووس، لە هەموو گۆشەیەکی ئەو وڵاتە بڵاوبووبۆوە کە من سەردانیم کردبوو، ئەم ڕاستییەش شایانی سرنجدان و بابەتی گفتوگۆی هەمووان بوو. لە زۆر شوێن لێیان دەپرسیم: ئەوکاتە ئینگلیز و بۆناپارت چ هەڵوێستێك وەردەگرن. وا وەڵامم دەدانەوە کە بۆناپارت لە لای ئێمە زیندانییە و چاودێرییەکی توندیش دەکرێت، بەڵام ئەوان نەیاندەویست و باوەڕیان نەدەکرد، واش دیاربوو حەزیان دەکرد پێچەوانە بووایە، چونکە ئەوان کە بەشێوەیکی گشتی ڕقیان لە ڕووسیا دەبۆوە و وەکو دوژمنی ڕووسیا و هێزێکی تێکنەشکاو تێیان دەڕوانی.

لە ١٠ ی مانگ، بە درێژایی دۆلێك، کە درێژاییەکی نزیکەی بیست و پێنج میل دەبوو، بە چوار گونددا تێپەڕ بووین و گەیشتینە کەناری حەوزێکی گەورەی شێوە بازنەیی لە بناری گردێکدا کە دە دوانزە جۆگەلە ئاوی زوڵاڵی تێدا دەڕژا، لە کۆتاییەکەشیدا ڕووبارێکی تا ڕادەیەك گەورەی لێوە دەڕژێ. ئەم ڕووبارەش، وەك هەموو ڕووبارەکانی دیکە، بۆ خۆی بەردەوام دەبێت بەسەر زەوییێکی تا ڕادەیەك پان و پۆڕ دەڕژێ و ئاودێری دەکات، ئەمەش

خاڵێکی لێکچووی ئاشکرایه لەگەڵ سەرچاوەکانی نیل، وەك ئەوەی بووس وەسپی کردووە. دواتر لە ئاواییەکی چکۆڵە بە ناوی سوسێ* وەستاین، حەوزێکی وەك ئەو حەوزەمان بینی کە پێشتر باسم کرد، حەوزەکە ئەوەندە ماسی بێشوماری وای تێدابوو کە لەگەڵ بچووکترین دەنگەدەنگ دەهاتنە سەر ڕووی ئاوەکە و ئەو برنج و لەتە نانانەیان دەگرتەوە کە بۆیان فڕێ دەدرا [٤٠].

* Suza

[٤٠] ئەم کردەیە زۆر زیاتر سەراسیمەی دەکردم ئەگەر پێشتر هەمان شتم لە ڕەوشێکی هێشتا سەرسامانەتر نەبینیبوایە. لە دەوروبەری مانانتودەی لە مالابار، نزیك لە یەکێك لە پەرستگەکان لە کەناری ڕووبارێکدا، ژمارەیەکی بێشومار ماسی تەواو ماڵیی دەبینین کە هەرگیز لەو ناوچەیە دوورناکەونەوە. وادیارە تێگەیشتوون کە لە ئەمان دان. بۆ خۆشی لەگەڵ برێك لە هاوڕێکانم بەرەو ئەو پەرستگایە چووین و دەستمان بە تاقیکردنەوەکەمان کرد بەوەی برێك لەتە نان و برنج و هێندێك گڕۆگیامان بۆ فڕێدان. وێڕای ئەو هەراوزەنایەی کە ئێمە نامانەوە بەوەی بەردمان فڕێدەدایە ئەوبەری ڕووبارەکە کەچی ماسییەکان هەتا کەنارەکە دەهاتن و بە ژمارەیەکی ئەوەندە بێشومار کە ڕووی ڕووبارەکیان دادەپۆشی. ماوەیەکی کەمێك پێشتر، جۆرێکیان لە داری قامیشی باریك (بامبۆ) یان دۆزیبۆوە کە دەیانتوانی بەسەریەوە هاتووچۆ بکەن و لەوێوە ئەم ماسییانە دەهاتن ئەوەی لە دەستمان بوایە وەریاندەگرت و هەردەموودەست پارچەکەیان بەردەست دەخست و دەچوونەوە ژێر ئاوەکە و ماوەیەکی کەمتر دواتر دەهاتنەوە بۆ ئەوەی پارچەیەکی دیکە ببەن. زۆر لە ماسییەکان چوار تا پێنج پێ درێژبوون، وێڕای ئەوەی کە ئەم ڕووبارە زۆر گەورە نەبوو کەچی پێیان وتین مەلەکردن لەناویدا مەترسیدارە. خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکە باوەڕیان وایە کە ئەم ماسییە بێشومارانە لەژێر پاراستنی تایبەتیی ئەو خوداوەندە دەژین کە سەرۆکایەتی پەرستگەکە دەکات و ئەوەی بیانگرێ یان بیانکوژێ ئەوا هەستی ئایینی خوداوەندەکەی بریندار دەکات. باوەڕ ناکەم هیچ ئەورووپییەك توانیبێتی جۆری ئەم ماسیانە دیاری بکات. خەڵکەکە ئەوە دووپات دەکەنەوە ئەوەی گۆشتیان بخوات دەمرێ چونکە گۆشتەکەیان پیرۆزە و دەشێ خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکە بە شێوەیەك ڕەفتار بکەن لە بەرامبەر ئەوەی کە ئەگەر بەڕاستی کەسێکی ژیاندۆستی شانازیکار بەخۆی هەبێ جورئەتی ئەوە بکات تەحەدای ئەو ترسە بکات کە هێمای بۆ دەکەن.

دوای دابەزینمان دەستمان بە داگرتنی باری سەر ئەسپەکانمان کرد و بە بێ ویستی خەڵکەکەی دەستمان بەسەر جۆرە تەویلەیەکدا گرتبوو، هەر چەند داواشیان دەکرد چۆلی بکەین بەڵام ئێمە دەرنەدەچووین، ئەوانیش ڕەتیان دەکردەوە کە کەمترین شتمان پێشکەش بکەن. وەك چۆن تەنها پیرەمێرد و ژن و منداڵمان دەبینی. ئێمە سی کەسێك دەبووین، تەتەرەکانمان پەنایان بۆ ڕێگەچارەی ئاسایی برد و قامچیەکانیان ڕاکێشا و ئەزموونی پەسندکراوی خۆیان بە ئازادی پیادەکرد. دەموودەست، بینیمان گروپێك سوارەی تەواو ساز لە پێدەشتەکەوە گوێبیستی شەقەی قامچی بووبوون بە هەڵەداوان بەرەو لای ئێمە هاتن. من کە ئەو هێندەجارە کاریگەری گورزی قامچیم بینیبوو، دەستم نەکرد بە داگرتنی باری ئەسپەکەم و هەستیشم بە مەترسی نەدەکرد تەنها ئەوکاتە نەبێ کە بیستم تەتەرەکان هاواری جەنگ دەکەن و ئاوڕم بەلایان دایەوە بینیم هەموویان شمشێرەکانیان هەڵکێشاوە.

لەکاتێکدا دوژمنەکان پەلاماریان دەدایین، خەڵکی گوندەکەش دەموودەست لە دواوە بەرد بارانیان دەکردین. دوژمنەکان ژمارەیان لە ئێمە زیاتر بوو بەڵام چەکەکانیان لە ئاست چەکەکانی ئێمەدا نەبوو و وەکو پیاوەکانی ئێمەش لە شەڕ ڕانەهاتبوون کە ئازایەتییەکی بێوێنەیان نواند. عەلی ئاغا چولنگی لەناویان دا دیاربوو و توانیمان ناچاریان بکەین ڕابکەن. یەکێك لە پیاوەکانی ئێمە بە شمشێر ناولەپی بریندار بوو و یەکێکی دیکەش بە قورسی شانی بریندار بوو. هەرچەندە ئەسپەکانمان لە ڕەوشێکی باشدا نەبوون بەڵام هەر بەدوایاندا کەوتین و دوژمنەکانمان کشانەوە ناو شەقامێکی تەسك و تریسك کە پەلاماردانیان مەترسیدار بوو.

سەرۆکەکەمان زۆر لەوەی پێی دەڵێن موخاتەرەی پێچەوانە وریاتر بوو، بۆیە بەم سەرکەوتنە دەستبەردار بوو و ڕاشیسپاردین کە وریا بین و لە

یەکتر دانەبڕێین. هەموو ماڵەکانی داخراوو چۆڵکرابوون، بۆیە دەبوو واز لە نەوا و ئازووقە بهێنین. چاوەڕوانی شەومان دەکرد بۆ ئەوەی بڕۆین، بەڵام ڕێبەرە کوردەکانمان گرێبەستێکی شێوە ئاگربڕیان لەگەڵ دانیشتوانەکە بەستبوو کە قەناعەتیان بەوە هێنابوو کە ئێمە ئامادەین داکۆکی لە خۆمان بکەین و هیچ شتێکی ئاوەها لە دەست نادەین.، بۆیە ئەوان ڕازی بوون لەسەر ئەوەی هەموو چەشنە تەقوتۆقێکی دوژمنکارانە ڕابگرن، بەڵام سەرسەختانە بە هەموو شێوەیەك ڕەتیانکردەوە کە هیچ چەشنە ئازووقەیەکمان پێ بدەن.

سبەینەکەی ١١ ی ئادار، بەیانی لە کاتێکی زوودا ڕۆیشتین، بەڵام نەمانتوانی متمانە بە ڕاستگۆیی و نیازپاکی دوژمنەکانمان بکەین، حەزیشمان دەکرد خۆمان لە هێرشێکی نوێ وەدوور بگرین، شارۆچکەکە کەوتبووە ناو چیایەکەوە و نیوەڕۆیەکەی گەیشتینە ئاواییەك لەسەر کەناری ڕووبارێك کە برێك لە ڕێبەرەکانمان ناویان نابوو زەر*، بەسەر حەسیر بەسەر ئاوەکە بە پێستی مەڕی فووکراو پەڕینەوە. ڕێڕەوی ئاوەکە زۆر تیژڕۆ بوو و پانییەکەی نزیکەی دووسەد و چل پێ دەبوو و هەرگیز بە وردی لەسەر هیچ نەخشەیەك نەمبینیبوو. ئاڕاستەی ئاوەکە بەرەو چیایەکان دەڕۆیشت و پاشان دوورتر لای ڕۆژهەڵات دەڕۆیشت و ئەو ڕێگەیەی دەبڕی کە ئێمە لامان وابوو هەرقەڵ لە گەڕانەوەی لە گوزاوجە** بڕیویەتی، ئەم ڕووبارە سنووری ئەو زەوی و زارەیە کە سەر بە سلێمانییەیە. کاتژمێر و نیوێك لە کەناری ڕووبارەکە وەستاین، پاشان بە ڕێکەوتینەوە و دوای ئەوەی بەلای کەمییەوە سی و حەوت میلێکمان بڕی گەیشتینە ئاواییەکی چکۆڵە بە ناوی گولێخان.

---

* Zer

** Guazuca

لەکاتی باسکردنی کشانەوەی هەرقەڵ دوای هێرشی سێیەمی، دەبێ ئەوە قەبووڵ بکرێ کە وێڕای ئەوەی کۆلۆنێل کیننەر باسی دەکات، ئەوا زۆر لە خۆمان دەکەین ئەگەر بڵێین دەتوانین بڕێك شوێنەوار بدۆزینەوە. لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە ئەم ژمارە زۆرەی گۆڕستان کە ئەمڕۆ بینیمان وامان لێدەکات باوەڕ بەوە بکەین کەوا جەنگێکی زۆر گەورەی سەخت لەسەر ئەم خاکە کۆنە ڕوویداوە، چونکە شوێنەواری هیچ شارێك یا گوندێك یان کەلاوەیەك نابینین کە ئەوە بگێڕێتەوە کەوا شارێکی گەورە لێرەدا هەبووە. سەرەڕای ئەوە ئەم گۆڕستانانە بەو شێوەیە ڕیز نەبوون کە لەو سیستەمە ناسراوەدا هەیە کە لە گۆڕستانگەلی ناوچە ئاوەدانەکاندا بینیمان. ئەو گۆڕستانانە لە شوێنێکی تایبەت کۆنەکراونەتەوە کە ئامادەبن بۆ ئەوەی مردووی تازە بەخۆوە بگرن، بەڵکو بە هەموو لایەکەوە پەرت و بڵاوبوونەتەوە و بازنەیەك پێکدەهێنن کە لە ناوەڕاستەکەی گۆڕێکی کەمێك بەرزتری تێدایە و بە بەرد داپۆشراوە و ئەوە ئیشارە بۆ ئەوە دەکات کە دەشێ ئەمە گۆڕی سەرۆکێك بێ و لە دەوروبەریشیەوە گۆڕی سەربازەکانی بن. دواجار ڕەوشی نیسبیی ئەو گۆڕستانانە ئەوەیە کە لەنێوان خۆیاندا هێشتا ئاماژە بەوە دەکەن کە ئەم گۆڕانە دەبێ دوای شەڕێکی خوێناوی هەڵنرابن و هێڵێك پێکدەهێنن کە ناوەڕاستەکەی زیاتر لە ئەوپەڕەکانی زیاتر درێژتر دەبێتەوە.

لە گولێخان* قاڵی زۆر نایاب بە جوانترین ڕەنگ دروست دەکەن. کوردەکان ڕێگەیان داین لە یەکێك لە کوخە پەرپووتەکان بمێنینەوە، بەڵام خواردنێکی نایابی برنج و قەیسیان پێشکێش کردین. چەند کوردێکی ئەم گوندە، لای یەکێك لە تەتەرەکانی ئێمە، دوو دەمانچەیان بینیبوو کە درێژیی لوولەی هەر یەکێکیان، بەلای کەمییەوە، هەژدە پەنجە دەبوو ، پێیان لەسەر

* Kouli-Khan

ئەوە داگرت کە پێیان بفرۆشیٚ. وەختایەك تەتەرەکە نەیویست بیفرۆشیٚ، داوای بیست دۆلاری کرد، دەموودەست پارەکەیان دا، لە حالێکدا نرخی ئەم دەمانچەیە ناگاتە چل سەنت. تەتەرەکەم کە گاڵتەی بە نەزانیی کوردەکان دەهات بە پێکەنینەوە پێی وتم کە سەروەتێکی چکۆڵەی کۆکردۆتەوە لەوەتای دوو هەفتە دەبیٚ لە خیوەتگاکەی داود ئەفەندی وەختایەك کاروانەکە سیٚ ڕۆژە ڕێیەك لە بەغداوە دوور بوو، هەموو شتێك کە لە کۆنستانتینۆپلەوە بهێنی دەیکڕن. ئەو شێوازەی کە ئەم بازرگانییە بەزۆرییەی پێدەکریٚ ئاماژە بە زانینی داب و نەریتی ئەم هۆزانە دەکات کە بڕێکجار هێندە دەستبلاو خۆیان نیشان دەدەن کەچی بەشێوەیەکی ئاسایی تالانچین. لەو خیوەتگایەی کە هی داود ئەفەندی بوو گرتبوویان و لە کاتێکدا کە کاروانەکە تەنها سیٚ ڕۆژ لە بەغداوە دوور بووە گلیانداوەتەوە و چەندین جار هەوڵیان دابوو بە بێهوودەییەوە ناچاری بکەن تا جانتایەکانی بکاتەوە. شەو بەزۆر کردبوویانەوە و لە بەیانییەکەی داوایان لێکردبوو نرخی هەر کەلوپەلێك دیاری بکات و دەموودەست نرخەکەیان دابوویٚ، ئەوە چونکە وەك هاوڕیٚ مامەڵەیان لەگەڵدا کردبوو، بەڵام ئەگەر مامەڵەیان دوژمنکارانە بوایە دەشیا ژیانی لەدەست بدات دوای ئەوەی کەلوپەلەکانی ون دەبوو، ئەمە ئەگەر هەوڵی بدابوایە بەرەنگاریان بکات.

دوانزەی مانگ: دوای ئەوەی شانزە میل و نیومان بڕی و لە ڕێگەیەکی چیایی سەخت و دژوار چووینە ناو شیوێك کە شاری کۆیسنجاقی تێدابوو. پێش ئەوەی بگەینە ناو شار کەلاوەی بینایەکی گەورەمان بینی، ڕێڕەوی ئاوێکمان بڕی کە لقێکی ڕووباری کارپووس* یان زێی بچووك بوو و پردێکی بەردینی جوانی لەسەر بوو کە لە کۆندا هەبووە بەڵام داڕووخابوو. ئەم شارە کەوتۆتە ناو بەرزاییێك کە لەم ڕووبارەوە دوورە. ئەم ڕووبارە

* Carpus

بەشـێوەیەكی بەشـیی پاراسـتوویەتی و شـارەكە لـە سـلێمانی گـەورەترە و بینایەكانی باشتر دروستكراون. لەوانەیە ژمارەی دانیشتوانی بەلای كەمییەوە بگاتـە دوانـزە هـەزار كەسـێك. مزگەوتگـەلی جـوانی تێدایـە كـە گومبـەزیان بەسەرەوەیە. هەروەها بڕێك باخچـەی دڵگیری تێدایـە كـە كەوتوونەتـە سـەر كەناری ڕووبارەكە. بەگشتی دەتوانرێ بەشـێكی زۆری بەسـەر زۆر شـارگەلی ئاسیەوی دا پەسند بكرێن. شارێكی زۆر پاك و خاوێنە و ئاو و ئاوەڕۆ و بڕێك دامەزراوەی گشتیی دیكەی تێدایە كە ناتوانین لێرەدا ناویـان ببـەین. بـازاری كۆیسنجاق بازارێكی گەورەیە و پڕە لە كەل و پـەل. نـابێ ئـەوە لـەیاد بكـەم بڵێم لە كاتی هاتنـەخوارەمان لـەو ڕێـڕەوەی كـە بـە شـارەكە دەگەیشـتەوە، ئاماژەیـان بـۆ چـیایەك بـۆ كـردم بـە نـاوی قەنـدیل-داغ وەكـو دەگێڕنـەوە ئەسكەندەر شەڕێكی گەورەی تێدا كردووە.

ئـەم ناوچـە چـیاییە بـەرزە بـە كۆیسـنجاق كۆتـایی دێ كـە سـلێمانی ناوەندەكەیەتی ، هەرچەندە لەویش بەرزتریش نییە. ئەم بەشـە شـاخاویترین بەشـی چـیایی كوردسـتانە، ڕۆژێكـیش دێ كـەوا دەزانـرێ ئـەم تێبینیانـەی خوارەوە هەموویان ڕاست و دروستن:

١-ئاڕاسـتەی گشـتیی ڕێگـەی كفـری-كچـان، بـە بـەردەوامی بـەرە و باكووری ڕۆژهەڵات دەڕوات ڕوو لە هەورازە و ماوەی نزیكەی ٥٨ میـل چـیا و دۆڵان دەبڕێ.

٢-لەنێوان كچان و دۆڵان، بەناو زنجیرە چیایەكی گەورەدا دەڕۆین، كە تا كۆیسنجاق شۆڕدەبێتەوە، لە باكوورەوە بۆ باشوور و زیاتریش بـەرەو لای ڕۆژئاوا دەكشێ، وەك ئەوەی نەخشەكان ڕوونی دەكەنەوە.

٣-ڕێگەكـە، بـە شـێوەیەكی گشـتیی، لـە دۆڵانـەوە تـا دۆڵـی سـلێمانی كـەمێك دادەبـەزێ، دواتـر بـەرەو بـاكوور دەبێتـەوە ، تـا دەچـێتەوە ئـەو

دەربەندەی بۆ کۆیسنجاق دەڕوات و پاشان بەرەو ڕۆژئاوا پێچ دەکاتـەوە تـا دەگاتە ئەربیل، ڕێگەی ڕاستەوخۆی نێوان بەغدا و مووسڵ.

٤– ڕێگەکـە لـە سـلێمانییەوە تـا لوتکـەی دەربەنـدی کۆیسـنجاق، بـە هـەمان ئـەو ماوەیـەی کـە تـا دۆڵان شـۆڕ دەبـۆوە، کـەمێك بـەرە و هـەوراز دەبۆوە.

ئەوەیە سلێمانی کەوتۆتە ناوەندی بـەرزترین دۆڵـی کوردسـتان، ئـەم دۆڵەش بە چیای سەرکەشـی وا دەورەدراوە کـە بـە درێـژایی کاتـەکانی سـاڵ بـەفر داپۆشـیون، زۆرتـرین تایبەتمەندییـەکانی ئـاو و هـەوای مامناوەنـدی ئێمەی هەیە، بەم پیت و فەڕییـە نایابەیشـییەوە کـە شـان لـە شـانی پیـت و فەڕی ناوچە گەرمەکان دەدات. ڕاستییەکەی دۆڵی سلێمانی بە یـەکێك لـە بـە پیت و فەڕترین دۆڵەکانی جیهان دەژمێردرێ. کوردەکان خۆیان، کـە نـەوەی فرتـە کۆنـەکانن، لـە دەورانـی هـەرە کۆنـەوە نەتەوەیـەکی کۆچـەرن و لـە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە دەچن ، ئەوان لەم چیایانە، ئەوەندە شـانازی بە سەربەخۆیی خۆیان دەکەن، تـا ئێسـتەکەش داب و نـەریتی کـۆنی خۆیـان پاراستووە، ئەوەشـی سـەیرە ئـەم ڕۆحیـەتی سـەربەخۆییە بڕێکجـار تێبـینی مەترسـیی لـێ بکـرێ، تەنانـەت بـە رووبەڕووبوونـەوەش. چـیاییەکانیان لـە هاونیشتمانییە دەشتەکییەکان جیاوازن. ئـەو چـیاییانە پیشـەیان ڕێگرییـە، ئەوان بەردەوام قولاغن و تاقە کاریان ئەوەیە کە بـە دوای دەرفـەتێکی شـیاو دا دەگـەڕێن بـۆ تـالان و بڕۆیـی. بەشـێوەیەکی گشـتیی پێکهاتـەیان بـەهێزە ،چالاك و جەسوورن. ڕیشیان پڕ چەناگەیە و خوارووی گۆنایان دادەپۆشـێ و بە دەگمەن لێدەگەڕێن ئەو هێندە درێژ ببێ. کـە جۆرێـك لـە نـاکۆکی لەگـەڵ سمێڵێکـی ڕەش چـاوی شـین دروسـتدەکات کـە وەکـو چـاوی هـەڵۆ وایـە و واپێدەچێ هەمیشە بەدوای نێچیر و لەززەتی تۆڵەسەندنەوەدا بگەڕێ. ئـەوان هەمیشە چـەکدارن، تەنانـەت لـە ماڵـەوەش دەمانچـە، خەنجـەر یـان شـیر و

مـــەتارە هەڵــدەگرن و کـــاتێکیش دەچـــنە دەرەوە هەمیشـــە تـــەورێك یـــان دەمانچەیەك لەگەڵ خۆیانا دەبەن، یانیش رمێك لەگەڵ قەڵغانێك هەڵدەگرن. نیشانەگەلی بەهێزی و لەشساغیی بـە ڕەنگـی زەیتوونییانـەوە دیـاری دەدا، ئەمەش پۆرترێتی ئـەو چیاییانە تـەواو دەکـات و جـاڕی ڕێگرێکـی بـەهێز و سەرسەخت دەدات.

دوای ئەوەش ژنانی کورد دێن و ئەم تابلۆیە تەواو دەکەن، ئەمان کـە لـە دەورانـی گەنجایەتیانـدا پێسـتی ڕووخسـاری ئەسمـەریان زینـدوێتی لێوەدەتکێ و ڕووخۆشن و دەشێ بە فریشتەی چیا دایانبنێین، بەڵام هـەرزوو دەبنە سوارچاك و لە هەموو گەشتەکانیاندا بەگەڵ هاوسەرەکانیان دەکەون و لــە ســۆنگەی شــەکەتی ژیـانێکی کۆچــەرییەوە هــەر زوو شــۆخ و شــەنگیان نامینێ. ئەفسوونی جوانییان بە هەموو ناسکیانەوە لە پانزە تا بیست ساڵی دایە و لە بیست و پێـنج سـاڵیدا ئیـدی لـە سـەرکەوتن دان. هەمیشـە بەسـەر پشتی ئەسپەوەن، تەحەدای مێردەکانیان دەکەن.

کەم ئەسپیش هەیە، لە جەسارەت و خێرایی، شـان لـە شـانی ئەسـپی کوردسـتان بـدات، بـە تایبـەت لـە خێرایـی بەسـەرکەوتن و هاتنـەخوارەوەی گردۆلکـەی زۆر لێژاولێـژ و سـەختدا. کـورد عاشـقی ڕاوە ئاسـکن، بـە هـەمان جۆش و خرۆشەوەش ڕەدووی ئەم ئاژەڵە دەکەون بـەبێ ئـەوەی بچـووکترین حیساب بۆ سەختیی زەوییەکانیان بکەن، ئەسپەکانیان بارستیان لـە ئەسـپی دیکە گەورەترە، سواربوونیان دڵنیاترە و زوو ماندوو نابن، جوانی و چالاکی و زیندووێتییان لێوە دەبارێ.

مــن بــە دڵنیاییــەوە نــاتوانم باســی دابەشــبوونە جوگرافییــەکانی کوردستان بکەم. ئەم وڵاتـە نـاوەوەی زۆر نەناسـراوە، لەوانـەش نییـە هـیچ گەڕۆکێکی ئەوروپی هەبێ توانیبێتی ئەم چیاوچۆڵانە بەو ئاڕاستەیە ببڕێ کـە ئێمە بڕیمان. لەگـەڵ ئەمەشـدا وا دیـارە ئـەم ناوچـەیە لـە کۆنـدا زۆر ناسـراو

بـووە، ئەگـەر بمانـەوێ پشـت بـەو پـارە زێـڕ و زیـوە یۆنـانی و ڕۆمانییانـە ببەسـتین کـە لـەو وڵاتـە دەبینـرێن و دانیشـتوانەکەی زۆربـەی جـار بـۆ خـۆ جوانکردنی ژنان و منداڵان بەکاری دەهێنن. ئەمڕۆ بەشێکی کوردسـتان سـەر بە تورکیایـە، بەشـەکەی دیکەشـی سـەر بـە ئێرانـە، دابەشـی سـەر چـەندین حکومەتی چکۆڵە کراوە کـە لـە لایـەن پاتشـاگەلێکەوە بـەڕێوەدەبردرێن کـە خـاوەنی یـەك تـوغ[٤١]ن و تـەنها بەشـێوەیەکی ڕواڵـەتی دان بـە دەسـەڵاتی سەرۆکەکانیان دا دەنێن لێرە و لەوێ بەردەوام لـەناو خۆیانـدا لـە شـەڕدان و جیاوازیـەکانیان بـە دەسـتی بـە شمشـێرەوە چارەسـەر دەکـەن و کێشـە و ناکۆکی بە مـیرات بـۆ هۆزەکانیـان بەجێـدەهێڵن و ڕۆحـی تۆڵەسـەندنەوە بـۆ ئەوانەی دوای خۆیان دەگوازنەوە. تاڵان و بڕۆیی بەوپێیەی بەرنامەی ڕۆژیانە و ئەم حاڵـەتی پاشـاگەردانییە دەبێتـە بیـانووی زۆر تاوانکـاری و وەك چـۆن کوردەکان تاڵانچی پیشەکارن و کاراکتەری تۆڵەسەندنەوەیان هەیە، خوێناوی و شـەڕانین، بۆیـە ژیـانی حکومەتـەکانیان هـیچ تاسـیرێکی وا لەسـەر ژیـانی ئاسایی ئەوان دانانێ.

هەرچەندە ئەو چیایانە، بە مانای تەواوی وشە، دەبووە کۆتایی ئـەو دەربەندەی دەگەیشتەوە کۆیسنجاق، بـەڵام تـەواوی ڕۆژی ١٣ ی مـانگ و ١٤ ی مانگیش تاوەکو نیوەڕۆ، هەر بەسەر ئەو گردۆلکە بەردینانەدا دەڕۆیشـتین کە پڕ بوون لە دۆڵی پـان و بـەرین و ڕێگـەی سـەخت و دژوار. چـەندینجار دز دەهاتنە سەر ڕێگامان و پێشی کاروانەکەمان تا بمان وەسـتێنن، بـەڵام ئێمـە بایی ئەوهێندە هێزمان هـەبوو وەڵامیـان بدەینـەوە و ئەوهێنـدەش جانتامـان پێنەبوو تا چاوچنۆکی ئەوان بوروژێنین. ئەوەبوو بە بـێ ئـەوەی هـیچ ڕووبـد گەیشتینە ئەربیل، ئەربیلای کۆن. دوای ئـەوەی بـەناو بـازاڕ و شـەقامی زۆر

---

[٤١] طوغ: بریتییە لە کلاڤەیەك مووی کلکی ئەسپ و بەسەر ئاڵاوە دەکرا وەکو ڕەمز بۆ ڕێزلێنان و سێ پلەی هەبووە و سێیەمیان بەرزترین پلە بووە، وەرگێڕ.

پیس و پۆخڵدا ڕەتبووین، ئێمەیان بردە ناو جوانترین ماڵی شارەکە. ئاسان بوو کە ببینرێ وێرای ئەو پێشوازییە گەرمییەی کە لێیان کردین، هاوڕێگە گورجییەکەمان، کۆیلەی گوێڕایەڵی پاشای بەغدا، پێی وابوو وەکوو پێویست پێشوازیان لێنەکردووە. ڕۆڵی کەسایەتییەکی گەورەی گێڕا و بۆ پاراستنی کەرامەتی خۆی بێدەنگیەکی زۆری هەڵبژارد و تەحەفوزێکی لووتبەرزانەی نیشاندا و ڕەفزی ئەو لەباوەشگرتنە دۆستانەیەی کردەوە کە حاکمی شار ویستی بۆ ڕازیکردنی دۆستایەتی ئەو نیشانی بدات. ئەم زیارەتە بە گوێرەی ڕێوڕەسمی ئەتەکێتخوازی درەنگ کەوتبوو. گورجیەکە لە هەڵسوکەوتی حاکم هەستی بە سووکایەتی کرد کە حاکم نەهاتبووە دەرەوەی شار بۆ پێشوازی لێ کردنی و مەراسیمی ڕێزلێنان و سلاو لێنەکردنیشی لەکاتی گەیشتنیدا، کە ئەمە ڕێزلێنانێکە پێم وایە زۆر لە پایەی گورجییەکە گەورەتر بوو. حاکم بە ساردییەوە خزمەتی نێردراوی داود ئەفەندی کرد و زۆر لەسەر هەق بوو و ترسی لە ئەنجامی ئەو هەڵە سیاسییە بوو، بۆیە هەوڵیدا ئەو کەسایەتییە گرینگە هێور بکاتەوە بەوەی مەرایی بۆ ستایشیکردنی بکات.

دوای ئاشتەوایی و لە ئەنجامدا وتوێژ لەنێوان ئەو سەرۆکە بەجەرگانە، حاکم هەموو لەشکرەکانی ئۆردوو و پیاوانی ولاتی لەناو ئەو گۆڕەپانە کۆکردنەوە کە لەو ماڵەدا بوو کە ئێمەی تێدابووین و دوای ئەوەی چەند تەقەیەك بە ئاسماندا کران، ئەو فرمانەی سوڵتانی گەورە خوێندرایەوە کە تێیدا داود ئەفەندی کراوە بە پاشای بەغدا. هەموو پیرۆزباییان لەیەك کرد و دەستی یەکیان گرتبوو و شاییێکی خۆشی هێمنیان دەستپێکرد و لەگەڵ گۆرانییەکی بە منگەمنگ و بێزارکەر کە سەرۆکی ئاهەنگەکە پێشکەشی دەکرد. ئاسان بوو ببینرێ کە ئەم دیاردەگەلی خۆنیشاندانانە لە دڵەوە نییە، هەندێکیان تەنها ئاهەنگ دەگێڕن بۆ گۆڕینی ستەمکارێك بە ستەمکارێکی دیکە، کە ئەمە گۆرانێکە لێرە لە ڕۆژهەلاتدا لەسەر حیسابی حاکمەکان

دەبێ، چونکە خەڵك لە دەسەڵاتدا شوێنەکە بە دەستکەوت دەزانن و جێیناهێڵن تەنها ئەوکاتە نەبێ کە سەریان بپەڕێ. ناوە ناوە خەڵکی ڕەشۆك دەهاتنە ناو ئاهەنگەکە و هیتافیان دەکێشا. هەرکاتێکیش دەنگیان زۆر بەرز نەبوایە خەڵکانێك بە بیانووی پاراستنی ڕیزەکانەوە شانی خەڵکەکانیان لە ڕاست و چەپ دەجولاند تا ئەوەی زۆر بەرزتر هاوار بکەن. لە کۆتایی شاییەکە بەشێوەیەکی ناڕێك و پێك بە هەموو چەك و چۆڵ و دەمانچەکانی ئۆردووەکە تەقە بە ئاسماندا دەکرا و جا وەك چۆن زۆربەی ئەم چەکانە فیشەکیان تێدابوو، خۆشبەختانە هیچ ڕووداوێك ڕوویان نەدا.

وەختایەك ئاهەنگەکە کۆتایی هات، بەدبەختی ئەوەم بوو وەکو ئەوروپیەك ناسێنرام و هەر دەموودەست هەرچی نەخۆش و پەککەوتەکانی شارەکە بوو هوروژمیان بۆ هێنام کە لایان وابوو من چاکیان دەکەمەوە و شاشبوون و باوەڕیان پێم نەکرد کە من ئاماژەم بۆ شمشێر و دەمانچەکەم کرد کە پیشەی من کوشتنە نەك چاککردنەوە. یەکێك لەنێویاندا پێی داگرت کە من ڕۆڵی "بەزۆر کراو بە دوکتۆر"[٤٢] ببینم و هەموو نەخۆشەکانی لێم دوورخستەوە و پێی وتم کە ئەو هەقی بووە بیانووەك بدۆزێتەوە بۆ ئەوەی لێیان ڕزگاری ببێ و خۆی وەك پیاوێکی گرینگ و لەسەر ئاستی حاکمی شار ناساند و داوای لێکردم ڕای خۆم لەسەر ئەو نەخۆشییەی بدەم کە وەسپی کرد و ئەو چاك دەزانێ کەوا ئەوروپییەکان، بە تایبەتی ئینگلیزەکان، دەستی پزیشکییان هەیە و زانستکارن، تەنانەت ناوی چەند ژمارەیەك لە کاربەدەستانی ئێمەی هێنا کە ئەوانە پزیشکەگەلی کارامە و زیرەکن و هەتا ئاماژەی بە ڕیشی درێژی یەکێکیان و جدیەتی ئەو کرد لە مامەڵەکردندا. ئیدی هیچ دەرفەتێکم لەبەردەمدا بۆ نەمایەوە بۆ ئەوەی خۆمی لێ ڕزگار بکەم و لە ترسی ئەوەی نەوەکا هەیبەت و قیمەتی خۆم وەکو ئینگلیزێك لە

---

[٤٢] ئاماژەیە بە شانۆنامە بەناوبانگەکەی مۆلییر (بەزۆر کراو بە دوکتۆر)، وەرگێڕ.

دەست بدەم و لەبەر ئەوەش کە حەزم نەدەکرد ڕۆڵی پزیشک یاری بکەم، ئامۆژگاریم کرد تا سەفەری بەغدا بکات بۆ عەمەلیاتێك کە دەمزانی نەخۆشیەکەی پێویستیەتی و بۆ ئەوەی خۆم لە دەست ئیلحاحکردنی ڕزگار بکەم ژەمێك لەو دەرمانانەی کە پێم بوو دامێ.، پاشان داوای لێکردم چارەسەرێکی بۆ لاوازی یەکێك لە ئۆرگانە دیاریکراوەکانی بۆ بدۆزمەوە، دەزانم هیچ شتێك نییە لە جیهان چارەسەری ئەمە بکات، پێم گوت کە من نازانم و بە هیچ شێوەیەك نازانم دەرمانێك بۆ چارەسەری ئەم لاوازی و بێتواناییە هەبێت. کاتێك ئەوەم پێگوت، پێی گوتم کەوا دەرمانەکەم تاقیدەکاتەوە بەڵام چیتر باوەڕی بە زانایی من نەکرد.

ئێوارە داوەتی سەر خوانێکی وا شاهانە کراین کە بەلای کەمییەوە چل جۆر خواردنی هەمەچەشنەی لەسەربوو. کوڕگەلی حاکم بە میوانەکان ناسێنران، پاشان چیڕۆکگێڕەوە و دواتر مۆسیقازانەکان کە بۆ خۆشی ئێمە هاتبوون پێشکەشکران. بەو پێیەی کە بە قورسی لە مانای گشتی ئەوە دەگەیشتم کە بە تایبەتی پێیان دەوتم، بە ئاسانی گریمانەی ئەوەیان کرد کە من هیچ خۆشییەك لە گوێگرتنی چیڕۆك گەلێك نابینم کە بابەتەکانی بۆ من نادیارن و ناتوانم تێیان بگەم. هەرچی تایبەت بە مۆسیقاکە بوو ئەو هێندە سەرەتایی و نەشاز بوو کە تەنها گوێچکەی تورکی دەیتوانی بە دڵی بێت و بە سروودی شاعیرە گەڕۆکەکانی ناوچەکانی باشووری فرانسا دەچوو کە لە ئاواییەکی لۆنگدۆکی* (باشووری) ئەو وڵاتە گوێبیستی بووبووم.، بەڵام جیاوازیان زۆر بوو و مۆسیقاکە زۆر لە خوارووتر بوو. لەگەڵ ئەوەشدا هاوڕێیەکانم خۆشنوود بوون و بە بێ پەشیمانبوونەوە وەکو باجی سوپاسگوزاری و پێزانینی ئەو پێشوازییەی کە لێوەیان کردم چەپڵەم بۆ لێدان. تورکەکان وەك ئاسیاییەکان هەستیار نین لە بەرانبەر سازانیی ئاواز و

* Languedoc

وەبیرم دێ کە لە یەکێك لە ئاهەنگە گشتییەکان و لە دەرباری نیزامدا، وەختایەك گروپی مۆسیقای سەربازی ئێمە یەکێك لە جوانترین سەمفۆنییەکانی دەژەنی، داوایان لێکرد ئەو مۆسیقایە دووبارە بکاتەوە کە پێشتر ژەنیبووی و تەنها سازانێکی ئامێرەکان بوو و بەس.

دوای ڕۆیشتنی میوانەکان ، خۆم ئامادەکرد لەسەر ئەو قالّی و بالیفەی ناو هۆڵەکە بخەوم کە ئێوارە نانمان تێدا خوارد، وەختایەك تەتەرە چەپەڵەکە هات و داوای لێکردم تا بچمە ژوورێکی دیکە لە نهۆمی خوارەوە. سەرەتا وای بۆ چووم کە ئەو هۆڵەی ئێمەی لێبوو بۆ کاری دیکە تەرخانکراوە و لەسەر ئەوە بووم دەربچم، زانیم کەوا ویستوویانە من بگوازنەوە تەنها بۆ ئەوەی جوانترین بینایەکە بۆ هاوەڵە گورجییەکەمان بەجێبهێڵن، هەستم بە تووڕەیی کرد بەو ئیهانەکردنەم، بۆیە وێرای ئەو هاوارانەی کە دژی من بەرزبوونەوە کەچی من ئەو شوێنەم هەڵبژارد کە بۆ من ئاسوودەتر بوو و بە ئارامی تێیدا خەوتم. لەوانەیە برێکیان ڕەخنەیان لە هەڵسوکەوتی من بووبێ و منیان بەبێ ئەدەب و کەم نەزاکەت دانابێ، بەڵام تاقیکردنەوەم لەگەڵ سروشتی ئاسیاییەکان، فێریان کردبووم ئەگەر دەرفەتی وا لە دەست بدەم ئەوا هەیبەت و ئەو مەرتەبەیە لە دەست دەدەم کە لە نەفسیەتی ئەواندا هەمە. لەو دەروناوچانەی کە باڵادەستیی قانوون ناناسن، ئەگەر نەوازش و خاکەڕایی خۆت نیشان بدەی، ئەوان ئەوە یان بۆ ترس یان بۆ هەستکردن بە خۆ بە کەمزانیت دەگێڕنەوە. بەو پێیەی کە شەرەفی ئەوەم هەبوو لە حزووری پاشادا دابنیشم، وەختایەك ئەم کۆیلە پیسە هێشتا بە کۆیلەش قەبووڵ نەکرابوو، بۆیە لەوە بێگومانم کە لە خەیاڵدانی هاوڕێکانم وا هێمام بۆ دەکەن کە لە مەرتەبەیەکدا بم کە بۆ من گرینگە لەو مەرتەبەیە نەیەمە خوارەوە.

ئەربیل، ئـەربیلای کۆن بـەو جەنگـەی کـە ئـەو نـاوەی هـەڵگرتووە، وێرای ئەوەی کە جەنگەکە لە دوورییـەکی لـەو دوورتـر ڕوویـداوە و بـەو پـەنا بردنەی کە داریۆش دوای شکستـەهێنانەکەی پـەنای بـۆ بـردووە، بـەناوبانگ بـووە. ئـەربیل، شـارێکی ناشـیرین و پـیس و پۆخڵـە و ناوەڕاسـتەکەی پاشماوەی قەڵایەکی لێیە کە ڕووخاوە. هەروەها دەکەوێتە سەر ئەو بەرزییـە دەسـتکردەی کـە دەڕوانێتـە سـەر پێدەشـتەکە. بەچـاو وەکـو بارسـتێکی بێشـوماری کـەلاوە و کەرەسـەی بەسـەریەکداکراو دیـارە. دانیشـتوانەکەی بـریتین لـە مەسـیحی، عـەرەب، تـورك، کـورد، جوولەکـە و ئێزیـدی یـان شەیتانپەرستەکان. لە ئەربیل جۆرە پەتووییێکی گـەورە دروست دەکـەن کـە ناسراوە بەوەی بەرگری لە شێ دەکات.

لە بەیانییەکەی پانزەی مانگ ئەربیل-مان بەجێهێشـت و حـاکم بـۆ خۆی لەگەڵ یەکێك لە پاسەوانەکانی شـەرەف بـۆ مـاوەی سـێ میـل هـاوەڵی کردین و بە ڕێزلێنانێکی گەلێك زۆرەوە ئیزنی لە گورجییەکەمان خواست بـە بێ ئەوەی بە باقی هاوڕێکانم بڵێ ماڵئاوا. دوای ئەوەی ماوەی پێـنج کاتـژمێر بەناو پێدەشتێکدا ڕۆیشتین کە برێك گردۆلکەی هەبوو، گەیشتینە زێی گەورە و هۆزێکی چکۆڵەی ئیزێدی (شـەیتان پـەرسـتەکان)مان بـینی کـە یاریـدەیان داین بەسەر قەمیشی بەسـتراو بـە پێسـتی مـەڕی بـە هـەوا فـووکراو ئێمـەیان پەڕاندەوە. ئەوانە هەر تەواوێك ڕووت و قووت بوون، هەژار و کلۆڵ دیـاربوون و لـە کـەناری ئـەم ڕووبـارەدا بـە پەڕاندنـەوەی گەڕۆکـەکان دەژیـان، لـە پەڕاندنـــەوەی ئەسپەکانیشـــمان زۆر کارامـــە بـــوون. تەنانـــەت منداڵـــە بچکۆڵەکانیان دوو یان سێ ئەسپیان زۆر بە ئاسانی دەپەڕاندەوە، تەنها تاقە ئەسپێکمان لە دەستدا کـە دوای ئـەوەی خـەریك بـوو بگاتـە ئەوبـەر کەچـی ویستی بگەڕێتەوە دواوە. کاتێك هەمووومان گەیشـتینە ئەوبـەری زێیەکـە، لـە کاتی ئەوەی خەریکبوو لە ئەسپەکەم سواربم، کەسێکی نامۆ پێشی پێ گرتم

و داوای بەخشیشی لێکردم، بڕێك پارە بەس بوو بەڵام لام نەبوو. قرۆشێکم دایێ، بە چاوێکی سووکەوە قرۆشەکەی دامەوە و داوای زیاتری لێکردم، منیش قرۆشەکەم وەرگرتەوە و بە هێمنی خستمەوە گیرفانمەوە. ئەو چاوەڕوانی ئەو هەڵوێستەی لە من نەدەکرد و ویستی لغاوی ئەسپەکەم بگرێ و هەوڵیدا بمهێنێتە خوارەوە و بە کافر و مەسیحی سەگ بانگی کردم، منیش بە دەسکی قامچیەکەم لێم دا و بەرم دایەوە هاوڕێکانم بەم نمایشە زۆر پێکەنین و پێیان گووت کە ئەو من ناناسێ و من مەسیحی نیم بەڵکو ئینگلیزم. ئەمە دەستنیشانکردنێکی زۆر سەیر و سەمەرە بوو بۆ من.

پانایی زێی گەورە سێسەد پێ دەبێ، لەم وەرزی ساڵەشدا قووڵ و زۆر تیژڕۆ بوو. پاشان پێدەشتێکمان بڕی لەوەی پێشوو دەچوو. لەم ڕۆژەدا دوای ئەوەی نزیکەی چل و دوو میلمان بڕی گەیشتینە قەرەقووش، ئەمیش ئاواییەکی گەورەی زۆر پیس بوو، هەندێ لە دانیشتوانەکەی ئێزیدین. زۆربەی ماڵەکانی قوبەیەکی بچووکیان لە ناوەڕاستدایە کە ئەمە ڕووکارێکی جیاکەرەوەی بەم ناوچەیە بەخشیوە. دانیشتوانەکەی شەرافەتمەند دیارن و باری گوزەرانیان چاکە، پیاوەکانیان گورج و گۆڵ و توند و تۆڵن، ژنەکانیشیان تا بڵێی جوانن. لەگەڵ ئەوەشدا من هیچ گومانم لەوەدا نییە کە زانیارییەکانی کاپیتان ماکدۆنالد کینەر[٤٣] بەگشتی زۆر وردن، بەڵام دەبێ دان بەوەدا بنێم کە من تێنەگەیشتم بۆچی کینەر ئەم گوندەی بە مەمیومی

---

[٤٣] مەبەست لەوە ئەو سەفەرنامەی کینەرە کە ساڵی ١٨١٨ لە لەندەن بە ئینگلیزی بڵاوکراوەتەوە، بڕوانە:

John Macdonald Kinneir, Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the years 1813 and 1814 ; with remarks on the marches of Alexander and retreat of the Ten Thousand. London : John Murray, 1818, 1 vol. (XII-603 p.)

کۆن* دادەنێ، قەرەقووش بە لای زۆرییەوە چل و دوو میل لە ئەربیل دوورە، لە کاتێکدا ئاوایی مەمیوم بەلای ئەوەوە خۆی بە ماوەی چوار ڕۆژ دادەنێ کە بەلای کەمییەوە بە کەمتر لە هەشتا میل ناخەملێندرێ.

تەتەرەکەم لە قەرەقووش بە تەواوی پەردەی لەسەر خۆی هەڵماڵی، بۆ ئەوەی لەبەرچاوی برێك لە هاوڕێکانم وەکو نموونەی ئاغریی خۆی نیشان بدات. پیاوە گەبجارەکە لە مەنزڵ خانە (کاروانسەرا) خۆی خزاندە ناو ژوورێکی تایبەت لەگەڵ چوار لە هاورێیە سەرەکیەکانمان بە مەبەستی شەراب خواردنەوە تا سەرخۆش بوون بە هەمان ئەو ئاستە جدییەی کە نوێژەکانی تێدا دەکات. بۆ بەدبەختی، یان بۆ ئەوەی باشتر بڵێم بۆ خۆشبەختیی، شەرابیان کەمبووە و بۆ ئەوەی بتوانن پرۆژەکەیان جێبەجێ بکەن، وەك ئەوەی چیتر شەراب لەناو شاردا نابینن، ناچار دەبن بچن بخەون پێش ئەوەی بە ڕەوشی خۆشنوودی سەرخۆشیان بگەن کە بە نیاز بوون بەسەری ببەن.

١٦ ی مانگ: بەوەی بە سەرپشتی ئەسپگەلی چاك و نایاب کەوتین و بۆنی شەراب، کە شەوی پێشتر پێنج لە هاوڕێیەکانمان خواردبوویانەوە، هێشتا تەواو نەبووبوو، وایان لێکردین کە بە خێراییەکی وا سەفەر بکەین کە لە سەفەرەکانی پێشووماندا نەمانبینیبوو.، وەك تووڕە هەڕایان دەکرد، بۆ ئەوەش خێراتر بڕۆن، بە بەردەوام بە قامچیان لە ئەسپەکانی خۆیان و ئەوانی دیکەیان دەدا تا بە هەنگاوی گەورە بڕۆن، ، هەرچەندە ماوەکە بەگوێرەی نەخشەکان پانزە میل دەبێت، بە نزیکەی کاتژمێر و نیوێك گەیشتینە مووسڵ.

* Memmium

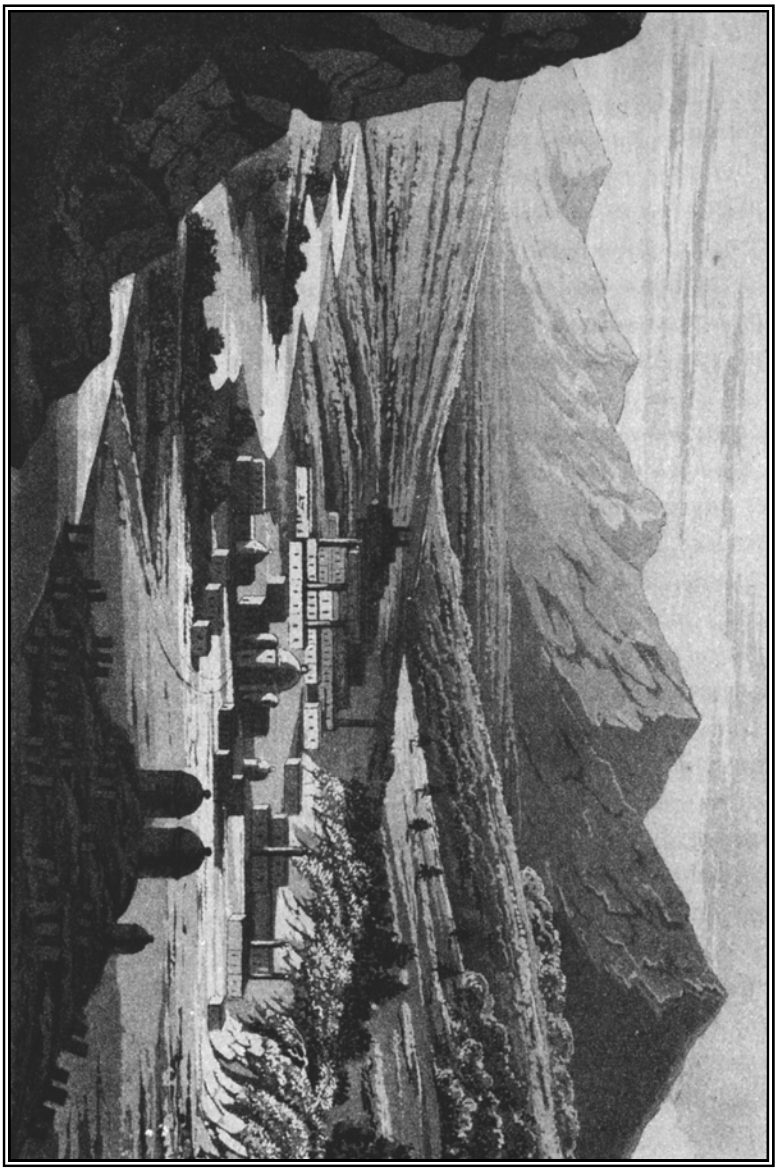

تابلۆی ژمارە: (٤) سلێمانی پایتەختی کوردستان

بەشی دووەم[1]

پاشماوەکانی نەینەوای کۆن-گۆڕی یۆحەننا- وەسپی مووسڵ- سەفەر بۆ نەسیبین بەناو بیابانە بچووکەکەیدا - گەیشتن بە ماردین- وەسپی شارەکە- وردەکاری لەبارەی ئێزیدییەکان یان شەیتانپەرستەکان.

---

[1] ئەم بەشە، لە چاپە فرەنسییەکەدا، بەشی دوازدەهەمە ـ وەرگێڕ.

مووسڵ به شێوەیەکی گشتیی وا دێتـە بەرچاو کـە کەوتبێتـە بەرانبـەر ئەو شوێنەی کە جاران نەینەوای بەناوبانگی لێ بـووە. ئـەم شـارە کەوتۆتـە سەر کەناری ڕۆژئاوای دیجلە، نزیکەی چوارسەد میلێك لە بەغداوە دوورە، بە پردێکـی پـانزە کەوانـەیی دەیگـەینێ، بـەڵام لەبـەر ئـەوەی پێـنج کەوانـەی ناوەڕاستەکەی داڕمابوون، ڕووبارەکەمان بە کەلەکێکی دارین بڕی. من نـازانم ئـەوە دووپـات بکەمـەوە داخـۆ بەرزاییـەکانی زەوی و ئـەو کەرەسـتەگەلە نەناسراوانەی کـە لەسـەر کـەناری ڕۆژهەڵاتیـدا دەبینـرێن بەشـێك بوونـە لـەو شـارە گەورەیـەی کـەوا گریمانـە دەکـرێ لـەم شـوێنەدا دامـەزرابێ. بـۆ دووپاتکردنـەوەی ئـەم ڕایـە دەبـێ زانیـاری زۆر فـراوانتر، پشتئەسـتوور بـە بەڵگـەوە، لەبەردەسـت دابـێ. بـەڵام ئـەوەی جێگـەی گومـان نییـە کـەوا لـە مەودایەکی زۆر کەمی شارەکەدا، چەند بەرزاییەکی بـێ شـومار دەبینـرێ کـە پێدەچـێ دەسـتکرد بـن و بـەزۆری لـە کـەلاوەکانی بابـل دەچـن. یەکـەمیان نزیکەی یەك میل لە مووسڵەوە دوورە و لەسەر کەناری ڕۆژهەڵاتی دیجلەیـە و چێوەکەی نزیکەی یەك میـل دەبێـت. دووەمیـان زۆر بـەرزترە، بـەڵام کـەمتر فـراوانترە و بینایـەکی بەسـەرەوەیە کـە قوبەیـەکی هەیـە دەڵـێن گڵکـۆی پێغەمبـەر یۆحـەننا[٤٤]یـە و جوولەکـەکان زیـارەتی دەکـەن و ئاواییـەکی بـە دەورەوەیە بە نـاوی کـۆنی شـارەکە کـە وا بـاوەڕ دەکـرێ ئەمـە پاشمـاوەی شارەکە بووبێت. ڕێبەرەکەم دڵنیای کردمەوە کەوا بەرزایی لـەو شـێوەیە بـۆ ماوەی چەندین میل لە پێدەشتەکە دەبینرێ و بڕێك کـووخی نیشـان دام کـە لەسەر بەرزاییەك بوو، لە بەسەرکەوتنی بە ئاڕاستەی ڕووبارەکە، وەك ئەوەی بە ئاڕاستەی ئەو بەرزاییانە بن کە بەشێکی دەگەڕێتەوە بۆ دەورانی نادر شا.

پێم وایە زانایەکان سەرقاڵی ئەوەن بە وردی ئەو شوێنە دیاری بکـەن کە جاران ئەم شارەی لەسەر بنیات نراوە. بیروڕایەکان دابەش بوونە لەنێوان

---

[٤٤] دیارە ئەمەیان مەزاری یونس پێغەمبەرە، وەرگێڕ.

ئەوەی کە ئەم بەرزاییانەی کە کەوتۆتە بەرانبەر مووسڵ و ئـەو شـوێنەی کـە گۆڕی پێغەمبەر یۆحەننای لێیە و دەوروبەری ئاواییەکی چکۆڵە کـە برێـك لـە کووخەکانیان پیٚ نیشان دام. بەڵام ئەگەر بە وردی تێبـینی ئـەوە بکـەین کـە ئەو شارانەی لەسەر کەناری ڕووبارێك دروستدەکرێن بـە شـێوەیەکی ئاسـایی ئەو ئاڕاستەیە دەگریٚ کە شەقامەکانی بە ئاڕاستەی ئاوەڕۆکە دەبن و نەینەوا هەمیشە وەکو شارێکی گەورەی بیٚ شومار نیشاندراوە، بۆیـە هـیچ شـیمانەی ئـەوە نـاکریٚ کـەوا ئـەم دوو ڕایـە لەسـەر بنەمایـەك هـەڵنرابن و ئـەم شـارە گەورەیە ڕووبەرێکی ١٨ میل زەوی بـە درێـژایی ڕووبارەکـە دەگرێتـەوە. جـا ئەگەر لە لای مووسڵەوە بـۆی بچـین بـە شـێوەیەکی سـەرەکی ئـەو بەرزاییـە کەڵەکەبووە خۆڵییە دەدۆزینەوە کە دەکریٚ گریمانەی ئـەوە بکـریٚ کـەلاوەی کۆشك، یا پاشماوەی دیوار و بینای سەرەکی نەینـەوا بـن. بـە پشـت بەسـتن بـەم مەنتیقـە، دەکـریٚ بـوتریٚ مووسـڵ لـە بنەوانـدا سـنووری لای باشـووری شارەکە پێکدەهێنیٚ.

ئەم شـارە لـەم ڕەوشـەی ئێسـتەیدا هێشـتا شـارێکی زۆر گەورەیـە، وێڕای ئەوەی کە لە کاتی لەناوچـوونیدا دیـواری بـەردینی زۆر بـەرز دەوریـان داوە. پێش گەماڕۆدان، کە دواتر قسـەی لەسـەر دەکـەم، شـارێك بـووە وەك دەڵێن بیست هەزار ماڵ بـووە: سـیٚ چـارەگی ڕووخـاوە و تـەنها نیـوەی ئـەو ماڵانەی لیٚ ماوەتەوە کە ئێستەکە ماون. بە گریمانەکردنی شەش یان حـەوت کەس بۆ هەر ماڵێك، دانیشتووانی شارەکە دەگاتە چل تا چـل و پێـنج هـەزار کەس: لەوانـە دوانـزە هـەزار مەسـیحی سـێزدە کەنیسـەیان هەیـە و هـەزار و شەشسـەد مـاڵن، ماڵەکانیشـیان خـراپ نـین. لـە نـاوەوەی شـارەکەش کەلاوەگـەلی زۆری لێیـە، بـەڵام بینایـەی جـوانی نایـابی تێدایـە، حـەمام و مزگەوتی جوانی لێیە، حەمامەکانیشی لـە جـوانترین ئـەو حەمامانـەن کـە لـە ژیانمـدا بینیبێـتم، ڕووکـاری دەرەوەیـان لـە مەڕمـەڕە و زۆر پـاك و خـاوێن و

ناسکن. لەناو ئەو شانزە مەنزلخانە* (کاروانسەرا)یەی کە هەن، دە یان دوانزەیان زۆر گەورەن و هەموو شتێك بە گەڕۆکەکان دەدەن کە ئەمە داب و نەریتی خەڵکی وڵاتی ڕۆژهەڵاتە.

دانیشتووانی شار زۆر لە شارەکانی دیکە کراوەترن. ژنەکان ئەو هێندە بە خۆپارێزییەوە وەك لە بەغدا وایە خۆیان داناپۆشن. بازرگانی قاڵی و ئەمرازگەلی ئاسن و مس و کەرەسەی ئەسپسازی، شێوەیەك لە شێوەکانی دەوڵەمەندی و متمانەیەك نیشان دەدات کە لەناو هەمان شارە گەورەکانی دیکەدا نابینرێ. مووسڵ لەگەڵ ناوچەیەکی بچکۆڵەی دەوروبەری لەژێر حوکمڕانی سەربەخۆی پاشایەکن لە چینی یەکەم. ئەم شارە بە بێهوودە لە لایەن نادر شا لە دەورانی حوکمڕانی حوسێن پاشا گەمارۆ درا و مەسیحییەکان بە حەماسەتبازی و بوێرییەکی وا بەشدارییان لە بەرگری شارەکە کرد، کە بوو بە مایەی ڕێز و سەرسامی هەمووان و تا ئێستەش هەر جێگەی ڕێزن. ئێرانییەکان لە کاتی گەمارۆکەیاندا بێهوودە سێ ڕۆژ بە بەردەوامی پەلاماری شاریان دا کەچی هەموو جارێك دوور دەخرانەوە و هەمیشە هەر بە دۆڕاوی دەگەڕانەوە. هەرکاتێك درزێك لە شوورەی شارەکە بووایە هەر دەمودەست چاك دەکرایەوە. تورکەکان بە خەمساردییێکی زۆرەوە ڕایانگەیاند کە ئەوان پێیان باشترە سەری ژن و کچەکانیان ببڕن لەوەی بەجێیان بهێڵن ببنە دیلی دەستی ئەو گومڕا قیزلێبووانە.

چیاکانی دەوروبەری مووسڵ چەندین کانی زیو و بڕێك پارچە بەردی مەڕمەڕی لێیە، جگە لەمانە، نازانم ئەگەر شتێکی دیکەی لێ بێت کە سەرنج ڕابکێشێ. ئەو ئێوارەیەی گەیشتینە ئەوێ کاتێکی خراپم بەسەر برد، ئەوەبوو بەیانییەکەی خۆم شوشت ئەوجا بە ئیشتیایەکی چاکەوە گەڕامەوە بۆ کاروانسەرا، بەڵام تەتەرەکەم بە بێ ئەوەی بایەخ بە من و

---

* Menzil-Khaneh

پێداویستییەکانم بدات چوو بووە لای پاشا، هەرچی خزمەتکارەکان بوون، هەمان هەڵسوکەوتیان کرد و هەموو ئەو ئازووقەیەی کە نێردرابوو ماشیبوویانەوە و شتێکیان بۆ من نەهێشتبۆوە. ئەم پشتگوێخستنە هەستی بریندار کردم و وێڕای ئەوەی کە ئەم کلۆڵانە بە من پێدەکەنین. من بە تاک و تەنیام، هێشتا سەفەرێکی ناخۆشم لە پێشدایە لە گەڵیان، کەوایە هیچ دەمەقاڵێیەك لەگەڵیان سوودی نییە، بۆیە بەشوێن پلانە ئاساییەکەی خۆمدا چووم. ئەویش ئەوەبوو بۆیان بسەلمێنم کە من دەتوانم دەستبەرداری ئەوان ببم. چووم یەکێك لە خزمەتکارەکانی کاروانسەراکەم، کە لە ویستی چاکی دڵنیابووم، راسپارد تا لەگەڵم بێت بۆ گەرماو، دوای ئەوەی دیارییەکی بچووکم پێشکەش کرد بەرانبەر بە خزمەتەکانی، داوام لێی کرد لەگەڵم بێت بۆ بازاڕ بۆ کڕینی بڕێك ئازووقە. ئەوەی بۆ ئامادەکردنی ژەمێکی نایاب پێویستم بوو کڕیم. لە کاتی هاتنەوەم بە ئازووقەوە، بینیم ئاپۆرای هاوڕێیەکان، هەموو خەڵکەکانمان، بە مەیتەرەکەشەوە، لە دەورم کۆبوونەتەوە، بەو هیوایەی کە بەشی خۆیان بەردەست بخەن پاڵیان بە یەکەوە دەنا. بەڵام پێم گوتن ئێوە نانی ئێوارەی خۆتان خواردووە، وێڕای ئەوەی کە ئەوان ئەوەیان لەسەربوو چاوەڕوانیان دەکرد کە من لە نانی ئێوارەم ببمەوە چونکە ئینگلیز مل نادەن و لەگەڵ خەڵکی ڕەشۆك لەسەر مێز دانانیشن. خۆ ئەمە ئەگەر لە ڕواڵەتدا بڕێك گەبجاڕیشی تێدا بووبێت کە بۆ شان و شکۆی من بوو، بەڵام بڕێك سوودیشم لێوە بینی لەگەڵ خەڵکانێك کە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکەم. فەرمانم دا هەموو ئەو خواردنانەی کە بۆ خۆم کڕیبووم ببەنە ژوورەکەم و جگە لە خزمەتکارە خاکییەکانی کاروانسەرا کە بە حەماس و دڵسۆزییەوە خزمەتیان کردم بەو هیوایەی کە بەشیان ببێ لەوەی کە دەمینێتەوە، کەسم بەدەورەوە نەما. کاتێك تەتەرەکەم هاتەوە

هەستی بە تاسیری ئەم هەڵسوکەوتەی من کرد و لە پیاوەکانمان تووڕە بوو و داوای پۆزشت هێنانەوەی بۆ کردم لەوەی کە منیان پشتگوێ خستبوو.

کاتژمێر ٥ ی ئێوارەی ١٧ ی مانگ: دوای ڕێڕۆیشتنی، دوو کاتژمێر و سێ چارەگ خایاند، گەیشتینە ئاواییەکی چکۆڵە. گورزی قامچییەکان وەکو ئاسایی بەسەر هەموو خەڵکی گوند کەوت، بەڵام نەمانتوانی هیچ شتێك وەچنگ بخەین. بەڕێکەوتینەوە و دوای ڕۆیشتنێکی دوو کاتژمێر ڕەشماڵێکی عەرەبیمان لە بیابانێکی چکۆڵەی درێژبوەی نێوان مووسڵ و نەسیبیندا بینی و کارۆکەیەکمان دەست کەوت کە هەر لەوێ دەمودەست سوورمان کردەوە. دوای ئەوەی تێرمان خوارد بەڕێ کەوتینەوە. کاتژمێر یانزە و نیو چاومان بە هۆزێکی دیکە کەوت، بەڵام تەنیا ئەوەندە لایان وەستاین کە بۆ بەردەستکەوتنی ڕێبەرەکانمان پێویست بوو.

١٨ی مانگ: تەواوی شەو تا بەیانییەکەی ڕۆیشتین، ڕۆژەکەی دواتریش، بۆ ئەوەی ئەسپەکانمان ئاو بدەین لەسەر کەناری ڕووبارێکی بچووك وەستاین. لەگەڵ نیوەڕۆ گەیشتینە نزیك گردێکی بەرزی شێوە قووچەك، ڕێبەرەکانمان سەرکەوتن بۆ ئەوەی ئەو برە سوارە بناسنەوە کە لە دوورەوە دیار بوون. هەرچی من بووم جگە لە خاڵێکی ڕەش کەوا دیار بوو (با) بەناو تەمتومانێکدا کە ئاسۆکەی تەنیبوو دەیبرد هیچی ترم نەبینی. بەڵام چاوی ڕێبەرەکانمان بەهێز و ڕاهاتوو بوون و بە تاقیکردنەوە دەیانزانی کەوا ئەم خاڵە هێندە نابات گەورە دەبێت و بڵاو دەبێتەوە. لەگەڵ ئەو گەشتیارانەی کە لە مووسڵەوە بەگەڵمان کەوتبوون ئێمە نزیکەی هەشتا چەکدار دەبووین. بەڵام سنجاقەکان بە شێوەیەکی ئاسایی کە زۆربەی جار لە سەدان پیاو پێکدێن بۆ پەلاماردان و لەسەر شێوەی دەستەی گەورە کۆدەبنەوە و تەتەرەکەمان برێك کەشافەی نارد و بەسەر بەرزاییەکە کەوتین.

پێشـقەرەوڵەکان، دوای گەڕانـەوە، پێیـان وتـین خۆتـان بـۆ جـەنگ ئامادە بکەن. دەمودەست هەندێك لە هاوڕێیەکانم دەستیان کرد بـە هـاواری جەنگ، بە شمشێرەکانیان لە دەمانچەکانیان دەدا بۆ ئەوەی بەهێزی هـەرا و زەنا ئازایەتی وەبەرخۆیان بنێن. پێم وابوو کـە ڕەوشـەکە ڕێگـەم پـێ دەدات برێك لە ڕای خۆم دەربڕم و داوام لێ کـردن بـە تـەواوی بێـدەنگی بپـارێزن و جانتاکانمان ڕیز بکەن، لەو ناوچانەی کە مکوم نییە و دەکرێ دەرفەتی تێـدا بقۆزرێتەوە بیکەن بە مەتەرێز. بەڵام بەم ئامۆژگارییەم ئەو ناوبانگـە کەمـەی ئازایەتییەی کە لە سوزا* بەردەستم خستبوو خەریك بـوو لـە دەسـتی بـدەم. هاوڕێکـانم وا دیـار بـوو لایـان وابـوو کـەوا هاتوهـاوار چـاکترین وەسـیلەیە و نیشانەی ئازایەتییە. بەردەوام بوون لە هاتوهاوار، لە کاتێکدا هەندێکی دیکـە لەسەر زەوی دانیشـتبوون و بـە هـێمنی بـە پایـپ جگـەرەیان دەکێشـا. نیـو کاتژمێرێك بەم شێوەیەماینەوە. ئەوکاتە بینیمان پاشماوەی کەشـافەکانمان کـە لـە لایـەن چـەند سـوارەیەکی دابـڕاو لـە فیرقـەی سـەرەکی سـنجاقەکان دابڕابوون ڕەدوونرابوون بە هەڵەداوان گەڕانەوە، ئـەو چـەند سـوارەیە تـەنها ئەو کاتە وەستان کە ژمارەی ئێمە و یـەکگرتوویی و هێـزی شـوێنی ئێمـەیان بینی، ئەوکاتە بـە سـەلامون عەلـەیکوم سـڵاویان لـێ کـردین و بـە هـەڕاکردن کشـانەوە و پێوەنـدییان بـە فیرقـەی سـوپاکەی خۆیـان کـرد و زۆری نـەبرد لەبەرچاو ون بوون.

دڵخۆش بووین بەوەی لە دوژمنێك ڕزگارمان بوو کە وای بۆ دەچووین بە ئازایەتی خۆمان ترساندمان. دوای بـەڕێ کەوتنـەوە و دوو کاتـژمێر و نیـو ڕۆیشتن، بینـینی گرووپێکـی دیکـەی ڕێگـر ناچـاری کـردین شـوێنەکانمان لـە نێوان ئەو کەلاوە زۆرانەی کە لە دەستەچەپمان بوو ڕێك بخـەین. پـێم وابـوو ئـەم کەلاوەیـە تـەنها کـەلاوەی کاروانسـەرایەکی گـەورە بـووە، هەنـدێك لـە

---

* Souza

هاوڕێیەکانم ئەوەیان بۆ دووپاتە کردمەوە کە جاران شارێکی گەورە لەم شوێنەدا بووە و لەم بارەیەوە چیرۆکی بێ سوودیان بۆ گێڕامەوە کە هەمیشە ئامادەن لە دەرفەتی هاوشێوەدا بیگێڕنەوە. لە کاتژمێر چوار ڕۆیشتین و تا نیوەی شەو هەر بەڕێوە بووین.

دوای کاتژمێرێك لە حەسانەوە، سواری پشتی ئەسپەکانمان بووینەوە و بە وریاییەکی گەلێك زۆرەوە دەچووینە پێشەوە، تەتەرەکەمان قەدەغەی کردبوو ورتە لە زارمان بێتە دەرەوە و هەتا جگەرەکێشانیش قەدەغە بوو لە ترسی ئەوەی نەوەکا دووکەڵی پاپیەکانمان ڕۆیشتنی بێدەنگمان بەدیار بخات. لەوەتای ١٧ ی مانگەوە لە کاتژمێر پێنجی ئێوارەوە ئێمە بەسەر پشتی ئەسپەکانمانەوە بووین بە نزیکەیی بە بێ وەستان و بەبێ وەرگرتنی هیچ پشوویەك و جگە لە چەند سەلکە پیازێك و پارچەیەك نانی ڕەش بەولاوە زیاترمان لا نەبوو. لە بەیانییەکەی ١٩ ی مانگ ئەسپەکەم لە ماندوێتییان تاقەتی پڕۆکا و منی فڕێدایە ناو جۆبارێك و کاتێك ئێمە کاتژمێر دە و نیو لەناو ئاواییەکی پەڕپووت بەناوی ئاغا گهێلی* وەستاین، هیوام خواست کە ئەو هێندە کاتەی کە لە ڕۆژەکە ماوە کەمێك تێیدا بحەسێینەوە، بەڵام نیشانەی دەرچوون هەر دەمودەست دەرچوو و دەبوو بچینەوە سەر پشتی ئەسپەکانمان.

تا ئەو ساتە لە هەموو ڕۆیشتنەکانی گەشتەکەمدا زۆر کەم دەرفەتی وام بووە گلەیی لە دانیشتووانی ئەو وڵاتە بکەم کە پیایدا تێپەڕ دەبین. خۆ ئەگەر بڕێك جاریش ڕووبەڕووی هەڵسوکەوتی وەك پشتگوێخستن و بێڕێزی بوویمەوە ئەوا لە لایەن تورکی لووتبەرز یان ئەو تەتەرە نیمچە شارستانانە بووە کە لەگەڵ کاروانەکەماندا بوون، بەڵام ئەو ڕۆژە یارییەکیان لەگەڵدا کردم کە زیانێکی زۆریان پێ گەیاندم. پۆتینە تورکییەکانم لە ئەنجامی ئەو

---

* Aga Geheli

ڕووداوەی کە بەسەر مندا هات شێدار بوو بوو و ئەوهێندە تەسك بووبۆوە کە زانیم ئیدی ئەستەمە بتوانم لە پێی بکەم. جوتیارێك، کە یەکێك لە ڕێبەرەکانمان بوو، دەمودەست جووتێك پێڵاوی کۆنی تەواو بەکارهێنراوی پێشکەش کردم و ئەوەی خستە بەردەمم کە تاوەکو ماردین پووتەکەم بۆ هەڵدەگرێ. من هەمیشە وریایی ئەوەم هەبوو کە ئاگام لە هەموو چەشنە فێڵکردنێك ببێ، بەڵام جوتیارە چەپەڵەکە بە سیمای دەستپاکیی خۆیەوە بەشێوەیەك ڕازی کردم و قرۆشێکیشم پێ دا چونکە بایەخی پێ دام. دوای ماوەیەك زانیم کەوا برایەکەی ئۆردووەکەی جێهێشتووە و پۆتینەکانی منیشی بردووە. یەخەیم گرت و لەسەر ئەوەبوو کە لەبەرامبەر ئەم فێڵێکردنە سزای بدەم کاتێك تەتەرەکەم منی گرت و وادەی پێ دام کە دادپەروەریم بۆ بگێڕێتەوە، بەڵام وادەیەك کە هەرگیز جێبەجێ نەکرا.

دواجار لە کاتژمێر دە و نیوی ئێوارە، چووینە ناو کاروانسەرای دووگرووت*. شەومان لەوێدا بردە سەر و ٢٠ ی مانگ کاتژمێر شەش و نیوی بەیانی بەڕێ کەوتین. لە ڕێگە چاومان بە گرووپێکی تەتەر کەوت و پێشنیارمان کرد ئەسپەکانمان بگۆڕینەوە، بەڵام ئەوان ئەوهێندە زیرەك بوون کە تێنەکەون و دوای چوار کاتژمێر و نیو لە ڕۆیشتن گەیشتینە نەسیبین.

نەسیبین جگە لە پاشماوەی پەڕپووتی شارێك، کە جاران بەرفراوانییەکی زۆری هەبووە، چیتر نییە و کەوتۆتە سەر کەناری ڕووباری مەقدۆنیس** ، ڕووبارێکی زۆر پان نییە بەڵام زۆر تیژڕۆیە لە لای باکوور شارەکە دەپیارێزێ لە کاتێکدا لە لای باشوورەوە زۆنگاوێك دەپیارێزێ. ئێمە جگە لە کەلاوە هیچی ترمان تێدا نەبینی. پۆستەخانەکەی پیس و پۆخڵ بوو و باقی قەنتەرەکانی ئاو و بڕێك بینایەی دیکە هێشتا گرینگی کۆنی شارەکە

---

* Dougrout

** Maygdonius

نیشان دەدەن. بینایەکمان بینی کە پێدەچوو کۆشک یان قەڵایەك بووبێ، دیوارەکانی زۆر کونی گەورەیان تێدابوو، مزگەوتێك لە بەرد کە منارەیەکی بەسەرەوە بوو و پاشماوەی کەنیسەیەکی مەسیحی کە کاتی خۆی پێشکەش بە سانت–ژاك* کرابوو. لە دوورایییەکی هێندە زۆر دوورنا لەم کەنیسەیە کە هێشتا پێنج ئەستوونی لە یەك بەرد هەڵکەنراوی هەبوو کە یەکێکیان پانزە تا هەژدە پێ بەرز بوو، لە سمتی چەپدا.

دوای ئەوەی بۆ نانی نیوەڕۆ و بۆ حەسانەوەمان نزیکەی کاتژمێرێك و چارەگێکی تێدا ماینەوە بەڕێ کەوتینەوە. دوای ئەوەی نزیکەی حەوت میلمان بڕی، کەلاوەگەلێکی بێ شومارمان بینی کە ڕێبەرەکانمان ناویان نابوو سەریکەخان** و دواتر زانیمان کەوا ناوی ڕاستەقینە قەسری جیهانە***. ئەم کەلاوەگەلە بیری ئەوە دەدات کە ئەمە کەلاوەی قەڵایەکی بەهێزی پانوپۆڕ بووە کە تا ئێستەکەش دیوارە پان و بەرینە بەرزەکانی هەر ماون. ئەوەیان بۆ دووپات کردمەوە کەوا بیرێك لە ناوەڕاستەکەیدا هەیە کە ئاوەکەی زۆر سازگارە و بە پەیژەیەکی بەردین دەتوانین بچینە ناویەوە کە ئێستەش بەشێکی زۆری هەر ماوە. شەو لە حاموودە****، کە ئاواییەکی زۆر بچووکە و دەکەوێتە دووری چوار کاتژمێر لە نەسیبین، ماینەوە.

٢١ ی مانگ، بەیانییەکەی کەلاوەی مەزنی دارا–مان بینی کە جاران شاری سەر سنوور بووە و گرینگییەکی زۆری هەبووە. کاپیتان ماکدۆنالد کینەر وەسپێکی وردی کردووە. دوای ڕۆیشتنێکی پێنج کاتژمێر و نیو گەیشتینە ماردین کە لە کۆندا پێیان وتووە "ماردا". ئەم شارە کەوتۆتە

---

* Saint-Jacques
** Serika-Khan
*** Caissir-Jehan
**** Hamouda

سەر چیایەك کە بە ڕێگەیەکی سەخت و تەسك و ناخۆشدا دەکرێ بۆی بچین کە لە کۆتاییەکەیدا هەڵکۆڵینی بەرچاو دەبینین کە لە بەرد هەڵکەندرابوون.

حاکمی شار پێشوازییەکی گەرمی لێ کردین و منیش پێشوازیم لە دانیشتووانە سەرەکییە مەسیحییەکانی شارەکە کرد کە ئازادانە شەراب و نانی زۆر چاکیان بۆ هێنام و پرسیارگەلێکی زۆریان لێ کردم لەبارەی لەشساغی قەشەکەیان و کاروباری گشتییەوە. دوای ئەوەی ئەوان دەرچوون، هاوڕێکانم پەلەیان بوو بەشی خۆیان لەوەی پێشکەشیان کردم وەربگرن و بەشێوەیەك دەستیان بە بوتلەکە دادەهێنا قەناعەتم بەوە هات کە ئامانجیان ئەوەبوو بگەنە ئەوەی تەمەتوع بە لەززەت بکەن کە لە وڕێنەی سەرخۆشیدا دەیبینن. تورکەکان لەم بارەیەوە بێ حەوسەڵەن و ئەوانە کە لە ڕووکاری دەرەوەدا گەورەترین قێزلێبوونەوەیان بۆ هەموو چەشنە شەرابێك دەردەبڕن و بە گشتی بەوەندە دەستبەردار دەبن کە ئاوی سازگار بخۆنەوە.، بەلام کاتێکیش دەرفەتی شیاویان بۆ بڕەخسێ ئەوا بە چلێسییەوە دەیقۆزنەوە.

شاری ماردین چێوەکەی نزیکەی سێ میلە و دەکەوێتە باشوور و بەسەر لێژاییی گردێکەوەیە کەوتۆتە خوارووی قەلایەکی کۆن بە دامێنی لووتکەی شاخێکەوەیە. شوورەیەکی بەردین دەوری شارەکەی داوە کە دەگاتەوە شوورەی قەلایەکە و نزیکەی هەموو خانووەکان لە بەرد دروست کراون، ئەمە لە ئەنجامدا وای کردووە لە هەموو ئەو شارانە جوانتر بێت کە تا ئێستەکە من بینیومن. ئەگەر چی شەقامەکانی سەخت و دژوارن بەلام زۆر خاوێنن، چۆنایەتی پاك و خاوێنییەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی شارێکی زۆر لێژە و کەمترین باران بارین هەموو قوڕ و لیتەیەك لەگەڵ خۆی ڕادەماڵێ. ماردین بارەگای سەرەکی مەترانی مەسیحییە کاتۆلیکەکانە کە لە بەغدا بینیم و حاکمێك بە ناوی موتەسەلیم، کە لە لایەن پاشاوە دیاری دەکرێ، حوکمی شارەکە دەکات. هەرچی پێکهاتەکانی دیکەی دانیشتووانە بریتین لە

مەسیحیی کاتۆلیك، نەستووری و ئەرمەنی.، تورك، عەرەب، جوولەکە و چەند بنەماڵەیەکی ئێرانی و ژمارەی دانیشتووانی بە ۲۰۰۰۰ کەس دەخەملێنرێ. دەوترێ کە موسڵمانەکان لەناو دوو هەزار ماڵ و مەسیحییەکان بە هەموو تایەفە جیاوازییەکانیانەوە لەناو هەزار ماڵدا دەژین (تابلۆی ژمارە ٥).

بەرلەوەی ماردین بەجێ بهێڵین دەبێ چەند شتێك دەربارەی ئێزیدییەکانی چیای شەنگال بڵێین کە زۆر بە دەگمەن لە دەرەوەی ئەم شارەدا دەبینرێن. ئەوانە گرۆیەکی توندڕۆن کە بیابانە چکۆڵەکانی نێوان مووسڵ و نەسیبینیان گرتووە و بە شەیتانپەرست ناویان دەبەن. بەڵام من پێم وایە ڕاستتر وایە بگوترێ کە ئەوانە تەنها هەوڵ دەدەن خۆیان لە تووڕەیی شەیتان بەدوور بگرن. من وای دەبینم کە ئەوان لە هەمان ڕەوشی ئەو ئافرەتە بەسالاچووەدان کاتێك لەسەر شەرەفی جەلالەتی شەیتان مۆمێك دادەگیرسێنێ. " شەیتان ئەوەندە خراپ نییە وەك ئەوەی بانگەشەی بۆ دەکەن"، ئەوان وا دەڵێن و "چاکتر وایە لە هەموو شوێنێك هاوڕێیەکت هەبێت".

تابلۆی ژمارە: (٥)
تورکێکی ماردین

ئێمە شتێکی زۆر کەم لەبارەی عەقیدەی تایبەتییان دەزانین، چونکە تورکەکان تەنها ڕێگە بەو تایەفانە دەدەن کە کتێبی نووسراویان هەبێت، وەکو مەسیحی و جوولەکەکان، بۆیە ئێزیدییەکان دەبینین ناچارن لەگەڵ ئەم ڕەوشە باوەڕیان بە پێویستی پێکەوەژیان هەبێ و دەڵێن ئەوان بەگوێرەی ڕەوشەکە موسڵمان، مەسیحی یان جوولەکەن. برێك بانگەشەی ئەوە دەکەن کەوا ئێزیدییەکان ڕێز لە کتێبە پیرۆزەکانی وەکو قورئان دەنێن و بە هەمان شێوە ڕێز لە دەسەڵاتی ئایینی مەسیحییەکان و موسڵمانەکانیش دەگرن. هەندێکی دیکە دەڵێن ئەوان نەوەی "یەزید"–ن و لەو عەرەبانەن کە حوسێن–ی کوڕەزای پێغەمبەریان قەتلوعام کرد و بنەماڵەی عەلییان ئەوهێندە بە زۆر و زەبروزەنگ و سەرسەختانە ڕەدوونا. سونەتکردن شتێکی هاوبەشە لەنێوان تورك و موسڵمانەکان، بەشێوەیەك کە هەموو منداڵێکی نێرینە سونەت دەکرێت، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە ئەوان پێڕەوی لە هەمان ئاقیدە دەکەن. بەڵام وەك چۆن ئەم سونەتکردنە لە لایەن نەتەوەگەلی دیکەی ئاسیایی و هەتاوەکو وەك ئەوەی بۆیان دووپاتە کردمەوە کەوا لە لایەن برێك لە مەسیحییەکانی ڕۆژهەڵاتیش پیادە دەکرێ بۆیە ئەمە ئەوەی لێوە دەرئەنجام ناکرێ کەوا ئەمە لە ئاینەکەیانەوە سەرچاوەی گرتبێت. دوور لەو ڕقەی کە موسڵمانەکان بەرانبەر بە شەراب هەیانە، دەبینین ئێزیدییەکان شەراب پیرۆز دەکەن بەو پێیەی کە ئەمە بەخششێکە لە بەخششەکانی خودایی و حەز ناکەن یەك دلۆپیشی لێ بڕێژن. کاتێکیش شەراب دەخۆنەوە پیاڵەکە بە هەردوو دەستیانەوە دەگرن و جا ئەگەر وێڕای وریاییان چەند دلۆپێك ڕژا، ئەوا بە خاك دایدەپۆشن و وەك ئەوەی کە بەشێك بێت دەسەڵاتێکی سەرووتر پاراستبێتی. لەگەڵ ئەوەشدا سەرخۆشبوون زۆر بەدەگمەن لەناویاندا ڕوودەدات، چونکە یەك ساتە وەختی لەبیرچوون دەشێ ببێتە هۆی ئەوەی هەموو هیوایەکیان لە پێکەوەژیانی ئاشتییانە لە دەست بدات.

پرەنسیپێك كە هـەموو ئێزیدییـەكان پێـڕەوی دەكـەن ئەوەیـە كـەوا بەخشندەیی ئافەریدەكار سـنووری بـۆ نییـە وەك چـۆن حیكمەتەكەشـی بـێ كۆتاییـە. جـا ئەگـەر بـەڕێزەوە باسـی ئـەو ئافەریدەیـە دەكـەن كـە بـەوە تاوانباریـان دەكـەن دەیپەرسـتن، جـا ئەگـەر ناویـان نـاوە خوداوەنـد یـا پەروەردگار ئەوە لەبەر ئەوەیە كە ئەوان بـە توونـدی لـەو بـاوەڕەدان ڕوژێـك دێ دەگەڕێنـەوە بـەر ڕەحمـەت و كرنۆشـی خوداوەنـد، ڕۆژێـك دێـت ئـەو كەرامەت و شكۆیەی كە لـە سـۆنگەی یاخیبوونییـەوە لـە دەسـتی داوە بـۆی دەگەڕێتەوە. كەوایە وەك ئەوەی ئەوان دەیلێن بۆچی تـووڕەیی بـورووژێنن؟ بۆچی دەخالەت لـەنێوان فریشـتەیەكی لێكـەوتوو و خوداوەندەكـەی بكـرێ؟ ئایا خوداوەند پێویستی بەوە هەیە كە ئێمە نـەفرەت لـەوە بكـەین كـە خـۆی سزای داوە، ئایا ناشێ لێی خۆش ببێ؟ هەروەها بێتەوە ئایا پێویست دەكات شمشێرەكەت بەڕووی یـەكێك لـە نزیكـەكانی خوداوەنـد هـەڵبگری كـە ئـەمڕۆ غەزەبی لێ گیراوە، ئایا ناشێ بەیانی هەموو كەرامەتی بۆ بگێڕدرێتەوە؟

ئەو ئێزیدییانە بە زۆری لە دەوروبەری چیای شەنگالدا دەژین، كـە یـەكێك لـەو زنجـیرە چـیایانەیە كـە پێدەشـتی میزۆپۆتامیـا لـە باشـوور–ڕۆژهەڵاتی ماردین دەبڕێ و دار مێو، هەنجیر، قەیسی بەشـێوەیەكی خۆڕسـك تێیدا دەڕوێ. هەرچی لە زستانە لە ئەشكەوتەگەلی هەڵكەندراو لـە خـوارووی ئـەم چـیایانەدا دەژیـن. هەرچـی لـە مانگـەكانی هاویندایـە، لـە پێدەشـتەكە بڵاودەبنەوە و پەلاماری كاروانەكان دەدەن و هەموو گەڕۆكێك كە تووشی ببن بەبێ جیاوازی ڕووتـی دەكەنـەوە. ئەوكاتـە لەسـەر شـێوەی بیابانشـینەكان ڕەشماڵ هەڵدەدەن و بە شمشێرەوە لەسەر پشتی ئەسپن ، هەروەها بە ڕم و دەمانچە و تفـەنگ دەجـەنگن و هـەروەك پارتـەكان* كـە لـە بەشـێكی وڵاتـدا دەژین، چاك دەزانن چۆن ئەم چەكانە لە كـاتی پـەلاماردانا بـەكاربهێنن و لـە

* Parthes

کشانەوەدا تەقە دەکەن و بە تاوی زۆر خێرا ڕادەکەن و زۆر بەدەگمەن وادەبێ کە ئامانجەکانیان ناپێکن.

ئێزیدییەکان جلوبەرگیان وەکو جلوبەرگی تورکەکان وایە و بەگشتی پیاویان قۆز، توندوتۆڵ، لەش و لاریان بەهێزە و هەر لە گەنجییانەوە لەگەڵ چەك ڕادەهێنرێن، لەسەر بەرگەگرتنی هەموو شێوەکانی ماندوویێتی و بێبەشبوون ڕاهاتوون. بەڵام خیانەتکار، دڵڕەق و ترسنۆکن، دیلەکانیان دەکوژن یان دوای ئەوەی ڕووتیان دەکەنەوە لەناو بیابان بەجێیان دەهێڵن بۆ ئەوەی لە برسان و لە کلۆڵیدا لەناو بچن، چەندین نموونەیان لەبارەی ئەو مامەڵە بەربەرییانە بۆ گێڕاینەوە کە لەگەڵ ئەو گەڕۆکانەیان کردووە کە کەوتوونەتە ژێر دەستیان. بەڵام لە دوو یان سێ دەرفەتدا بووە کە بوێری و تەسمیمگرتنی تاقە کەسێك بەس بووە بۆ تۆقاندنیان و ڕزگارکردنی کاروانێك.

ژمارەی دانیشتووانیان لە ملیۆنێك زیاترە و بەگوێرەی برێك لە ڕاپۆرتەکان هەتا دوو ملیۆنیش دەڕوات. دانیشتووان دابەشی سەر چەندین هۆزگەلی بچووکی سەربەخۆ دەبن کە هەر یەکێکیان سەرۆکی خۆی هەیە. دەڵێن هەموویان لە بنەواندا لە پێنج بنەماڵە کەوتوونەتەوە، بەڵام ئەمڕۆ بریتین لە هۆزگەلی کۆچەر و نیشتەجێ. هەندێکیان لەوانە لە ناویاندا لە ئێزیدی سپی و ڕەش پێك دێن: ئەوە ڕەنگی جلوبەرگیانە کە ئەم وەسپەی پێداون. ئێزیدییە ڕەشەکان ئەو پیرانەن کە تەنها هەر گرینگی بە ئیلتیزاماتی خۆیان نادەن بەڵکو زۆربەی جار هەروا پاسەوانی مێگەلی هاوبەشی هۆزیش دەکەن.

یەکێك لەو خورافیاتە سەیروسەمەرانەی کە بایەخی پێ دەدەن و لەسەر ئەوە تاوانباریان دەکەن، کە لەوانەیە هەق بێت، ئەوەیە کە ساڵی جارێك لە

کەناری ئەشکەوتێکی گەورە لە بناری چیای عەبدولعەزیز* کۆدەبنەوە و بەشێك لە شتەکان و زێڕ و زەبەرە هەرە گرانبەهایەکانی خۆیان پێشکەش بە شەیتان دەکەن و دەیهاوێژنە ناو ئەم چاڵە. ئەم قوربانییە تەواو دەکەن کە لەوانەیە ڕەمزی بە چاوی سووك سەیرکردنی ئەوان بێت بۆ ماڵی دونیا، هاوڕێ لەگەڵ ئەم بەخشینەدا، ئاهەنگێکی کافرانە و ترسناك دەست پێدەکەن و بە دەنگی بۆقیە و سیمبال، سەمایەکی کێوییانە لەگەڵ هێماگەلێکی شێتانە وەك ئەوەی ئیلهامی ئایینییان بۆهاتبێ.

ئێزیدییەکان ژنەکانیان لە باوکیان دەکڕن و هەرگیز ڕێگەیان پێ نادەن دوای هاوسەری لێیان جیا ببنەوە، تەنها مەگەر خۆی تەرخانی پەرستگەکەیان بکات و ئەوکاتە ڕێگەیان پێدراوە و دەتوانن جارێکی دیکە ژن بهێننەوە، ئازادییێك کە دەشێ لای ئێزیدییەکان یان شەیتانپەرستەکان هەبێت و ئەمە ئیمتیازێکە دەتوانێ ئەوە لێکبداتەوە بۆچی ژمارەیەکی ئەوهێندە زۆری ئێزیدییەکان ڕەشن. نەمتوانی هیچ وردەکارییەك لەبارەی ئەو ئاهەنگانە پەیدا بکەم کە لە دوای مندالبوونیان دەکرێ.، بەلام زانیم کە ئەوان ڕێورەسمی مردوویی لەکاتی ناشتنی مردووەکانیان بە خۆشنوودییەوە دەگێڕن بەو مەرجەی مردووەکە بە مردنێکی قارەمانانە مردبێ و بە تۆڵەسەندنەوە نەمردبێ. لەم حاڵەتەدا، ڕێوڕەسمەکە بە بێدەنگی دەکرێ.، نزیکترین کەسەکانی مردووەکە وەکو نیشانەی پرسە و لەدەستدانی شەرەف ڕدێنیان دەتاشن و نایەڵن ڕیشیان درێژبێتەوە تا ئەو کاتەی تۆڵەی مردووەکە دەکەنەوە و کۆستکەوتوویی مردووەکە هێور دەکەنەوە.، تەنها ئەوکاتە مەراسیمی ماتەمیی بۆ دادەنێن.

لەوانەیە ئەو خورافاتەی کە پێشتر باسم لێوەکرد ئەو بیروڕایە گشتییەی لێوە لەدایك بووبێت کە ئەوانە گەنجینەیەکی گەورەیان لە قووڵایی

---

* Abdoul-Asiz

زەریادا هەیە. جا چ لەبەر چاوتێبڕینی ئەم گەنجینە شاراوەیە بێت یان لەبەر سزادانی دزی و دڵڕەقییان بووبێت، سلێمانی گەورە، بە سوپایەکی بێ شومارەوە پەلاماری دان و تا چیایەکانیان ڕەدووی نان، ڕەزەکانی لێ تێکدان و شوێنەواری هیچ سەوزاییەکی بۆ نەهێشتنەوە و سەری سەرۆکەکەیانی بڕی. ڕاپەڕینێکی چەکداری، سلێمانی گەورەی ناچاری کرد ڕووی سوپایەکەی بە لایەکی دیکە وەربگێڕێتە و دوای خۆی تەنها یادەوەری بەربەرییەت و ڕقێکی قووڵی دژ بە تورکەکان بەجێ هێشت.

بەشی سێیەم[1]

***دەرچوون لە ماردین- تێزیان-وەسپی دیاربەکر-
چیای تۆرۆس-مەلاتیە-دۆڵی سیواس-ڕەوشی جوتیاران
لە تورکیا-ئەماسیە-بۆلی-هندەك-گەیشتن بۆ سکوتاری.***

[1] ئەم بەشە، لە چاپە فرەنسیەکەدا، بەشی سێزدەهەمە ـ وەرگێڕ.

سپێدەکەی ٢٢ ی مانگ لە چێشتەنگاوێکی زۆر زوودا (ماردین) مان بەجێهێشت. ڕۆژی پێشتر موتەسەلیمی شار حەزی خۆی نیشان دا بەوەی دەمانچەکانی بەر پیشتێنم بکڕێ. بەڵام من زیاد لە نرخەکەی وەك پارە زیاتر بە دەمانچەکانمەوە دڵبەستە بووم، چونکو لەو سەفەرەی کە لە بەردەمما مابوو دەمانچەکان دەتوانن بەرگری لە پارەکەم بکەن ، بەڵام پارەکەم ناتوانێ بەرگری لە کەسیی خۆم بکات. بۆیە من هیچ مەیلی ئەوەم نەبوو لەدەست خۆمی بکەمەوە و بۆ ئەوەش تا زۆر بە ڕەقی داوایەکەی ڕەت نەکەمەوە پێم وت کە من ناتوانم بە کەمتر لە دووسەد پیاستەر بیانفرۆشم، پێم وابوو کە داواکردنی نرخێکی وا بەرز وای لێ دەکات واز لەو هەوەسەی بهێنێ. کەچی لەو ساتەوەختەی کە بەسەر پشتی ئەسپەکەم دەکەوتم، ئەو پارەیان بۆ هێنام و ناچار بووم پابەندی قسەکەی خۆم بم. ئەوە بەم شێوەیە کە پیاوە گەورەکان بازرگانی خۆیان لە ڕۆژهەڵاتدا دەکەن. بەڵام ئەو گەڕۆکەی کە دەکەوێتە ژێر دەستیان ئازادی هەڵبژاردنی نییە، بەڵکو هەندێك جار بە بێ هیچ ڕەچاوکردنێك دەست بەسەر ئەو شتانەدا دەگرن کە پێیانە بێ ئەوەی کەمترین قەرەبووی بکەنەوە، واش دەبێ برێك جار لایەنی هەرە لاواز لەم گۆڕینەوەیە بەزۆرەدا قازانج دەکات، هەروەك ئەوەی لەم بۆنەیەدا بەسەر مندا هات.

یەکەمین بەشی ڕێگاکە لە دەرچوون لە ماردینەوە بەناو وڵاتێکی بیابان و چیایی دا دەڕوات کە هەر وەك هاوڕێکانم دەڵێن پڕ دەبێ لە گرووپگەلی تاڵانچی. ئەوەندەی توانیمان بە گرووپی بەڕیز لەپاڵ یەکدا دەڕۆیشتین و چونکە ئەسپەکانمان لە ڕەوشێکی باشدا بوون، دوای شەش کاتژمێر ڕۆیشتن، بە بێ هیچ ڕووداوێك، بەڵام بە زیاتر لە جارێك ئاگاداریکردنەوە گەیشتنیە تێزیان-خان. ئاخاوتنی هاوڕێکانم بەس بوو بۆ ئەوەی لەوە تێبگەین، بەڵام بێ گومان زیاتر لە چەند جارێك چاومان بە

گرووپەیلی چەکداری خەڵك دەکەوت کە بەلای کەمییەوە سیمایان جێگەی گومان بوو و خۆیان مۆڵ دابوو بۆ دۆزینەوەی دەرفەتێك چەند پیادەیەکیان بکەوێتە بندەست. ئەم دزانە بەشێوەیەکی ئاسایی لەسەر شێوەی گرووپی چوار تا پێنج کەسیی لەسەر لووتکەی ئەو بەرزاییانە دەوەستن کە ئێمە پێیاندا تێپەڕ دەبین. هەر یەك لەوانە دەمانچەیەکی لە دەستە و بڕێك جار دزە دەکەنە ناو دارودرەختەکان خۆیان دەشارنەوە و ئامادەن بۆ تەقەکردن ئەگەر ببینن ڕەوشەکە لەبار بێ. چەند تەقەیەکمان بە دەمانچە بە ئاسمانا کرد بۆ ئەوەی نیشانیان بدەین کە ئێمە ئامادەین داکۆکی لە خۆمان بکەین. ئەوان خۆیان گەیاندەوە ناو چیایە هەرە سەختەکان و ئاوڕیان دەدایەوە داخۆ ئێمە بە شوێنیانەوەین، شیمانەی ئەوەش هەبوو کە ئەوانیش، وەك ئێمەمانان، زارەترۆق بووبن ، چونکە کاروانەکەی ئێمە بەگشتی ناسراو بوو بەوەی گەورەترین تالآنچی بەڕێوەی دەبەن کە بەناو ولآتدا تێپەڕ دەبن.

تێزیان–خان ئاواییەکی گەورەیە ئەو چەند ژمارە ڕووبارە بچکۆلانەیەی کە ئاوی دەدەن دەڕژێنە ناو دیجلەوە. بینای سەرەکی گوندەکە کەوتۆتە سەر بەرزاییەك کە کەوتۆتە ناوەڕاستەکەی. لە کاتی گەیشتنمان ئێمەیان برد بۆ ناو هۆڵێکی گەورەی زۆر تاریك. دوای ماوەیەك سەرۆکی هۆزەکە بە خۆیی و بیست تا سی دەست وپێوەندی ڕوخسار ناشرین و چەکدار لە تۆقی سەریانەوە تا بنی پێیان، هات بۆ ئەوەی بمانبینێ کە بە چاوێکی شەڕانی و درۆدۆنگەوە تێیان دەڕوانین و بە بێ پێشەکی لەو شوێنەیان وەدەرناین کە تێیدا بووین و دەستیان بەسەر شوێنەکەدا گرت، ئەمەش بووە هۆی دەمەقاڵییەکی توونـد لەنێوان تەتەرەکەمان و ئەو سەرۆکە. سەرۆکەکە کوردێکی باڵابەرز و ڕوخسارێکی وەحشییانەی هەبوو. وادیار بوو گومانی لە ڕاستی ئەو فرمانە هەبوو کە پێمان بوو و دەیویست ئەو سەرانە ببینێ کە تەتەرەکەم ئەرکی ئەوەی پێ سپێردرابوو بیانگەیێنێتە

کۆنستانتینۆپل. تەتەرەکە لە بوخچەیەکدا قووتوویەکی بچووکی چوارگۆشەی دەرهێنا، سەری پاشا بەدبەختەکەی پیشان دا و بە خۆڕاگرییەوە پێی وت: "بەم شێوەیە دەکرێ سەری تۆش بپەڕێ، مستەفا ئاغا ئەگەر جورئەت بکەی سووکایەتی بە کارمەندانی دەوڵەت بکەیت". وا دیار بوو ئەم تاڵانچییە زۆر بایەخی بەم هەڕەشەیە نەدا بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تاسیری هەر لەسەری هەبوو، چونکە کشایەوە و دڵنیای کردینەوە کە ئەو ڕێز لە فرمانەکە دەگرێ. شانازیکار بە سەربەخۆیی خۆیەوە، لەوانەیە هەرگیز تووشی هەڵوێستی هاوشێوە نەبووبێ، بەڵام ئەم نمایشە لێکدانەوەی سەنگینی بۆ هێناوە. ئێوارە، ئازووقەی زۆری بۆ ناردین، هەروەها لیبۆکۆکیشی بۆ ناردین بۆ کات بەسەربردنمان. کاتێک ویستمان بخەوین، سەرۆکەکەمان ڕایسپاردین کە شمشێرەکان و دەمانچەکانمان لەژێر دەستمان بێ، ئامادە بۆ بەکارهێنانی ئەگەر هەر حاڵەتێکی خیانەتکاری هاتە پێشەوە.

٢٣ ی مانگ هێشتا بەناو وڵاتێکی زۆر ڕووتەن و کێوی تردا دەڕۆیشتین. هیچ شێوەیەکی کشتوکاڵکردنی تێدا نەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا دوای ئەوەی دوو ئاواییمان بڕی کە بە هیچ شێوەیەک نەچووینە ناویانەوە، ناوچەکە خەریک بوو دیمەنی جوانتری نیشان دەدا، گردی ڕووتەن نەما و پێدەشتێکی پان و بەرینمان بینی، چاک چێنراو و چەند ئاواییەکی بەخۆوە گرتبوو. کشتوکاڵ تێیدا گەیشتبووە ئاستێکی بەرزی تەواو. کێڵگەکان داپۆشرابوون بە پەین و بە گاسن کە لە لایەن مانگای بەهێز و بەرز ڕادەکێشران، دەکێڵران. لە ماوەی سەفەرێک کە هەزار میلمان بڕی، ئەوە تاقە ناوچەیەک بوو کە بە شێوەیەکی نیزامی چێنراوبێ کە من بینیبم. لە شوێنەکانی دیکە کاتێک زەوی ئامادەیە بۆ دروێنە ، تەنها ئەوەندەی لێ چاوەڕوان دەکرێ کە بەس بێ بۆ تێرکردنی ژمارەیەکی کەمی دانیشتووان. لەگەڵ نزیکبوونەوەمان لە دیاربەکر، ڕێگەکە زۆر سەختتر دەبوو و زۆربەی

جار زۆنگاوەکان دەیانبڕی و ڕێگەکە بۆ ماوەی چوار میلی دوایی بەناو چیایەکاندا تەسك دەبۆوە. لە نوێوە ڕووباری دیجلەمان بینییەوە، هەمیشە خێرا و ئەو هێندەی خوارووی مووسڵ پێچی دەکردەوە و دوای ئەوەی کە سێ پردمان بڕی کە دووانیان زۆر چاك دروست کرابوون و لە دە کەوانەی جوان پێکهاتبوون. کاتژمێر پێنج و نیو گەیشتینە بەر دەرگای دەرەوەی شار.

دیاربەکر وەکو ئامەدی کۆن ناسراوە و تورکەکان ئاماژە بە ڕەنگی ئەو بەردەی کە بینایە سەرەکییەکانی شارەکەی پێ دروست کراوە ناوی قەرە ئامەد یان (ئامەدە ڕەش) یان لێناوە. زۆر کەم ناوچە هەیە لە ڕۆژهەلات کە دیمەنێکی زۆر نوێ و زۆر سەرنجڕاکێش بە گەشتیاری ئەوروپی ببەخشێ. وا دیارە دیجلە سنووری ژیانی مرۆڤایەتی تێدا دیاری دەکات. هەرکە لە پردەکە پەڕینەوە لە هەموو لایەکەوە تارمایی مانەوەی مەرگ خۆی نیشان دەدات، گۆڕستانەکان ئاپۆرەی داین و دیوارێکی مەڕمەڕی ڕەش دەوران دەوری داوە کە ئەوە زیاتر ئیلهامبەخشی ماتەمیی دەبەخشێ. لەژێر دەرگا گەورە بەرزەکان ئاپۆرەی خەڵکی ترساومان بینی کە جلوبەرگی ڕەنگاوڕەنگیان لەبەردابوو وەك ئەوەی ئافەریدەی جیهانێکی دیکە بن و هاتبنە ئەو ناوچەیەی کە پێشتر تێیدا ژیابوون. هەمان سەرنج کاتێك بە شەقامەکانی ناو شاردا تێپەڕ دەبووین. ئەمە پێویستی بە خەیاڵێکی زیندوو نەبوو چونکە گەڕۆکەکان دەشێ باوەڕ بەوە بکەن کە لە کۆشکی ئەفسوون و بێ هیواییدان کە شەهرەزادی جوان وەسپێکی هێندە زیندووی کردووە نەبێتەوە.

هەرکە گەیشتینە ناو ئەو کاروانسەرایەی کە بە تەنیشت کۆشکی پاشاوە بوو و بۆ پێشوازیکردنی نێردراوگەلی گشتیی تەرخان کرابوو، ئێوارە لەسەر شێوەی تورکی نانیان بۆ هێنایین، واتە خواردن دوای خواردنیان بۆ

دەهێنایین. یەکەمیان کە پێشکەشیان کردین بریتی بوو لە برنجێکی زۆر خراپ کوڵاو بەڵام یانزە کاتژمێر و نیو ڕۆیشتن کردی بە خواردنێکی خۆش تام. دووەمیان و سێیەمیان بە هیچ شێوەیەك لە هی یەکەم چاکتر نەبوون، بەڵام گوێم لێ بوو کە وتیان دەمودەست بەڕێ دەکەوین. تەنها بیرم لەوە دەکردەوە کە چاك سوود لە کاتەکەم وەربگرم: لەگەڵ ئەوەشدا دواتر پڵاوێکی نایاب، ئێغنیەکی* بەتام و هەموو جۆرە شیرنەمەنییەکییان بۆ هێنایین. دان بەوەدا دەنێم کە ئەوکاتە هەڵەیەکی گەورەم لە سیاسەتدا کرد کە وادەم بە خۆم دا کە پارێزگاری لە هێزی خۆم بکەم بۆ دواڕۆژ تا کۆتایی شەڕەکە. لەگەڵ ئەوەشدا بەیانییەکەی بەو پێیەی کە خواردنی یەکەم و دووەمم لە چاوەڕوانی خواردنی سێیەمدا پشتگوێ خست ، بەڵام هیچ شتێکی دیکەیان بۆ نەهێنایین تا گەیشتمە نانی ئێوارە: بۆ وریاکردنەوەی گەڕۆکە هەستیارەکان و بۆ بەرژەوەندییان ئەم حەقایەتە دەگێڕمەوە.

کەمێك زانیاریم لەبارەی ئەم شارە وەگیرخست کە پێشتر نەزانراو بوون. تەواوی ئێوارە و تەواوی بەیانییەکەی ڕۆژی دواتر لەگەڵ ئەرمەنییەك، کە خۆی پێشکەش کردبوو بێ بە ڕێبەرم، بەناو شاردا سووڕاینەوە. بینیم بینایەکانی شارەکە بە شێوەیەکی زۆر چاك دروست کراون کە لە بینای هەر شارێکی دیکەی ئیسلامی چاکتر دروست کراون بە بێ هەڵاوێردان هەتا بە شاری کۆنستانتینۆپلیشەوە. شەقامەکانی بەگشتی تەختکراو و تا ڕادەیەك خاوێنن و لە شارەکانی دیکە فراوانتر بوون. بازاڕەکانی گەورە و پڕبوون لە کەلوپەل.، حەمامەکانی لە بەردی مەڕمەڕی ڕەش دروست کراون و خۆش و ڕێکوپێکن. مزگەوتەکان کە زۆربەیان بریتین لە کۆنە کڵێسەی مەسیحییەکان، ژمارەیان زۆرن و چاك دروست کراون. شارەکە لە باکوور قەڵایەك دەیپارێزێ

---

* ئێغنی: ragoût بە عەرەبی واتە (یخنە)، بریتییە لە پارچە گۆشتی ورد کە لەسەر شێوەی گۆشتاو دەکوڵێندرێ، وەرگێڕ.

کـە دیـواری زۆر بـەرزی بەدەورەوەیـە کـە وەك دیوارەکـانی شـار بـەهێزن و قەڵایەکە ژمارەیـەك بـورجی چوارگۆشـە کـە تۆپخانـەی بەسـەرەوەیە وێـڕای ئەوەی کە بە گشتی تۆپەکان لە ڕەوشێکی خراپـدان و بـەکار نایـەن. لەسـەر ژمارەیەك لەو بورجانەی کە وا پێدەچێ لە چەند دەورانێکی جیاوازدا دروست کرابن. هەروا دەبینین لەسەر دەرگاکانیش نەخش و نیگارگەلێك، کە بڕێکیـان لەسەر بـەرد و هەنـدێکی دیکەشـیان لەسـەر خشـت هەڵکەنـدراون، بـەڵام نـە هێندە کاتم هەبوو و نە زانیاریی زمانەوانیم هەبوو تـا لـەو نـەخش و نیگارانـە تێبگەم. ڕێبەرەکەم کە واپێدەچوو پیاوێکی تا ڕادەیەك ڕووناکبیر بـێ، پێـی وتم ئـەوان گریمانـەی ئـەوە دەکـەن وەك ئـەوەی گریمانـەی ئـەو نـەخش و نیگارانەش کە بەسەر پردەکانەوەیە، ئامـاژە بـە مێـژووی دروسـتکردنی ئـەم بینایە دەکەن و ناوی سوڵتان یا ئەو پاتشایەی کە ئەوکات حوکمڕانی کردووە لەسەر هەڵکەندراوە.

پاش ئەوەی لە دەرگـای ماردینـەوە تـاوەکو دەرگـای داغ بـە دەوری شوورەی شارەکە خولامـەوە ، کـە بریتییـە لـە نیـوەی شـوورەی شـارەکە.، دەتوانم چیوەی شارەکە بخەملێنم کە دەگاتە نزیکەی پێـنج و سـێ چـارەگە میـل و ئـەوە تـەنها لێرەدا بـووم کـە تـوانیم ژمـارەی دانیشتووانەکەشـی بـە گریمانـەی ئـەوەی کـە سـێ چـارەگی ئـەو ڕووبـەرەی کـە کەوتۆتـە نێـوان شوورەکان بریتین لە شـەقامەکان و ئـەو ڕووبەرەشـی کـە ماوەتـەوە دەشـێ یانزە هەزارماڵێك بگرێتەوە کە هەریەکێکیان حەڤدە پێـی چوارگۆشـە دەبـێ بخـەملێنم. هـەر ماڵێـك بەشـێوەیەکی گشـتی لـە دوو نهـۆم پێـك دێـت. بـە گریمانەکردنی ئەوەی کە لە هەر ماڵێك پێنج کەس بژی، بەم شێوەیە ژمارەی دانیشـتووانی شـارەکە پـەنجا و پێـنج هـەزار کـەس دەبـێ و ئـەم ئەنجامـە هاوجووتــە لەگــەڵ ژمــارەی ئــەو شــارە ڕۆژهەڵاتییانــەی کــە ژمــارەی دانیشتووانەکانی دەزانین.

٢٤ ی مانگ له یەکی پاش نیوەڕۆ دەرچووین، تەواوی ڕۆژەکە هەر باران بوو و بەشێکی زۆری شەوی پێشووش هەر باریبوو و وەك چۆن ئەو ڕێگەیەی كە پێیدا تێپەڕ دەبووین پڕی بوو لە جۆگاو بە شێوەیەك كە هەتا قامچیش نەیدەتوانی پاڵ بە ئەسپەكانمانەوە بنێ بۆ پێشەوە كە بڕێك جار هەموو قاچیان لەناو قوڕو لیتەدا دەچەقی. هەموو جۆگەلە ئاوێك بووبووە سێلاوێك كە تەنها بە مەلەكردن دەتوانرا لێوەی دەربچین. لەگەڵ نزیكبوونەوەی ئێوارەدا ئەسپەكان ئەو هێندە هیلاك بووبوون كە تەنها تەتەرەكان دەیانتوانی خەیاڵ بكەن كە هێشتا بڕۆن بەڕێوە. بەڵام من لەگەڵ تەتەرەكانا بووم و ئێمە بەردەوام بووین لە ڕۆیشتنی خۆمان هەرچەندە ئەو پاسەوانانەی كە لە دیاربەكرەوە بەگەڵمان كەوتن ڕەتیان كردەوە دوورتر لەگەڵمان بڕۆن و ئێمەیان بۆ چارەنووسی خۆمان جێهێشت. لەماوەی چوار یان پێنج كاتژمێری دواتری گەشتەكەمان بەناو تاریكاییەكی ئەنگوستەچاو و باران بارینێكی بەردەوامدا دەڕۆیشتین. من لام وابوو كە ئێمە لە چوار تا پێنج میل زیاتر ناڕۆین. لە هەر هەنگاوێكدا ئەسپەكانمان دەكەوتن و تەنها بە ژەمی تایبەتیی دوو هێندەبووی قامچی هەڵدەستانەوە. دواجار دوو لە هاوڕێ سەرەكییەكانمان كە هەوڵیان دەدا لە ڕووبارێكدا بپەڕنەوە، خەریك بوو بەخۆیان و ئەسپەكانیانەوە لە ڕووبارەكە نوقم ببن دوای ئەوەی شەپۆڵەكان ڕایماڵین، ئەوەی كە وای لێ كردین بوەستین.

ماوەی یانزە كاتژمێر لەبەر بارانێكی بەردەوامدا بووین و ئەو هێندە بە تەواوی ڕێگەمان لێ ون ببوو كە نەماندەزانی بۆ پێشەوە دەچین یان دەگەڕێینەوە دواوە. بە خۆشییەكی زۆرەوە لە دوورەوە بینیمان ڕووناكییەك دەبریسكێتەوە و بەناو قوڕ و لیتە و دار و دەوەن و كەلاوەدا بەرەو لای ڕووناكییەكە ڕۆیشتین. كووخێك بوو كەوتبووە قەدپاڵی گاشەبەردێك. كەش و هەوایەكەی ئەو هێندە خراپ بوو كە دۆست و دوژمن تێیدا پەریوە بووبوون.

لـەناو ئـەو كووخـەدا چـاومان بـە چـەند بازرگـانێكی مەسـیحی و گـەڕۆك و ژمارەیەك دز كەوت كە تەنها لەسەر تالآن و بڕۆیی دەژیان. كووخەكـە هێنـدە گەورە نەبوو تا لەگەڵ ئەوانەی لە پێش ئێمەدا لەوێ بوون شوێنمان ببێتەوە. بەڵام تەتەرەكانمان هیچ لەوە نە پرنگانەوە لەوەی كـە ئەوانـەی لـەوێ بـوون ڕەدەریان بنێن و دەبێ ئەو حەقەشیان بۆ بگێڕمـەوە و بڵـێم كـە ئەوانـە لـەم ڕەوشـەدا ئەوپـەڕی بێلایـەنی خۆیـان نیشـاندا بـەوەی، هـیچ جیاوازییـەكیان لەنێوان باوەڕدارەكان و گاورەكاندا نەكرد.

باقی شەوەكەمان لەناو ئەم كوخەدا بەسەر برد كە تـا سـەر ئێسـقان تەڕبووبووین و تا ئەژنۆشمان لەناو قوڕوقووڕاودا بووین، سەرباری ئەوەی لـە برسان دەمردین و خـەریك بـوو دووكـەڵی ئـەو ئـاگرەی كـە دامانگیرسـاندبوو بمانخنكێنێ. هەرچی ئەو تورەگەیە بوو كە ئەو سەرە بڕاوانەی تێـدا بـوو كـە هەڵمان گرتبوو، بووبووە سەرینی مـن كـە خـۆم پێـوە نووسـاندبوو. دەكـرێ خەیاڵی ئـەوە بكـرێ كـە ڕەوشـی ئێمـە چـۆن بـووە، بەختـەوەر بـووین كـە نەوایەكمان دۆزیبۆوە. لەگەڵ ئەمەشدا ئەمە دوایین ناخۆشیمان نـەبوو. بـاران لە بەیانی سبەینەكەی بەردەوام دەبـاری و تـەمتومانێكی ئەوهێنـدە چڕیشـی لەگەڵدا بوو كە هیچ ڕێبەرێكیشمان لەگەڵدا نەبوو و جارێكی دیكە ڕێگەمان لێ ون بۆوە. بیست و چوار كاتژمێرمان پێویست بوو تا بگەینە ئارگۆنا لە بناری چیای تۆرۆس لەكاتێكدا بەشێوەیەكی ئاسـایی مـاوەی ئـەم ڕێگەیـە سـێزدە كاتژمێرە و لە تەواوی ئەم ماوەیەشدا هیچ جۆرە توێشـووەكمان پـێ نـەبوو. من لە هیندسـتان هەنـدێك جـار تێبـینی تیـژڕۆیی ڕووبارەكـانم كردبـوو لـەناو چـیایەكانی ئێمـەدا كـە دەڕژێتـە نـاو جۆگەلەیـەك و لـە چـیایەكانەوە دێتـە خـوارەوە، بـەڵام هـەرگیز وەك ئـەو سـێلاوەم نـەبینیوە كـە ئێسـتە بینیـنم. ڕووبارێكمان بڕی كە بە ئاستەم توانیمان سەرچاوەكەی دیاری بكەین. وتمـان ڕەنگە بڕێك لە بەربەستەكانی زەریای ناوەڕاست پڕبووبنـەوە بـۆ غـەرقبوونی

پێدەشتەکە و ئەوانەی کە لە دواوە بوون برێکیان ئاو تا پشتێنیان دەهات لە کاتێکدا لە هەمان ئەو ناوچەیە ئەوانەی یەکەمەکان کە پێیدا تێپەڕبوون بە ئاستەم سمی ئەسپەکانیان تەڕ بوو بوو.

ئارگۆن وەکو ماردین کەوتۆتە سەر لووتکەی چیایەکی بەرز، بەڵام تەمتومانەکە ئەوەێندە خەست بوو و باران ئەوەێندە بەردەوام دەباری و وەك چۆن ئەوەی کەمێکیش نەحەسابوومەوە، وایان کرد ئەم شارە نەبینم. ئەم شارە بە شەراب بەناوبانگە کە لە دەوروبەری شارەکە، وەك ئەوەی لە چیای تۆرۆس و پێدەشتی خارپووت لە لای دیکە کەمێك دوورتر بەرهەمی دەهێنن. دەڵێن کە ئەم ڕەزانە چەندین جۆرە شەرابی هەمەچەشنە بەرهەم دەهێنن بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نەمتوانی لە بوتڵێکی بچووکی سووری بۆنخۆش زیاتر بەردەست بخەم کە زۆر بەناوبانگترە لە شەرابی بورگۆن و ناتوانیٚ شان لەشانی بدات.

لە ٢٦ ی مانگ، کاتژمێر یانزەی بەیانی بەسەر پشتی ئەسپی نوێوە بەڕیٚ کەوتینەوە، تەتەرەکەمان، کاپید–باشی کە سەرە براوەکانی هەڵگرتبوو و لەگەڵ پێنج یان شەش کەسی دیکە لە پێشەوەدا دەڕۆیشتن. ڕێگەکە سەخت بوو دەستی کرد بەوەی ببێتە بەرزایی. لە کاتژمێر یەك یەکێك لە لقەکانی ڕووباری دیجلە، کە لەو ناوچەیەدا تەنها ڕووبارۆچکەیەکی بچووك بوو، بەسەر پردێکی سیٚ کەوانەییدا بڕی و پاشان دەستمان کرد بەوەی بەسەر زنجیرە سەرەکییەکانی چیای تۆرۆسدا سەربکەوین. کاتژمێرێك دواتر، پردێکی دیکەی زۆر بەرزمان بڕی، کە لە دوو کەوانە پێکهاتبوو و گەیشتینە مادن، ئاواییەکی گەورە، بەقەدپاڵی چیای تۆرۆسەوە کە بە کانی مس بەناوبانگە و هەروەك بارەگای نازیری کانەکانیش بوو. لە کاتژمێر پێنج، پردی سێیەممان بڕی کە یەك تاقە کەوانەی هەبوو و پاشان کاتژمێر شەش لە بەردەمی یەکێك لە ماڵەکان وەستاین کە وەکو گووشراوەی تریٚ شێلان و

گوشین بۆ شەرابسازی لەسەر چیای تۆرۆس بەکاردەهێنرێ. دوای ئەوەی ماوەی حەوت کاتژمێر بەو خێراییە کە ئەسپەکانمان ڕێگەی پێ دەدایـن بەسەر کەوتین.

لە ماردینەوە بە بەردەوامی هەر لەناو بەفردا دەڕۆیشتین و وەك چۆن ڕێگەکە نەکێشراو بوو و هەمیشە لە لێواری نشێوێکی ترسناکدا بووین. ئەوان بە ئاسانی وای بۆدەچوون کە من زۆر بیر لە هاوڕێکانم ناکەمەوە و نیگەران نیم بۆ ئەوانەی لە هێڵی پێشەوەدان و هەتا هەست بە ونبوونیشیان ناکەم. بەڵام کاتێك لەبەردەم ئاگر لە کونجێکی گەرم دانیشتم و شەرابی نایاب دەخۆمەوە کە خانەخوێیەکەم پێشکەشم دەکەن، شاش دەبم لەوەی کە نایانبینم و بەو شێوەیە ون دەبن. هەتا تەتەر و خزمەتکارەکەشی هەموویان ون بوون و لەگەڵ جانتاکان و دوو پیاوی کێوی سەروسیما خراپ مامەوە کە بە ئاستەم دەمناسین. ئەوە بۆمن ئاسان نەبوو تێی بگەم. پرسیاری تەتەرەکەم کرد پێیان گوتم کە بەرەو کۆنستانتینۆپل ڕۆیشتووە، لە کاتێکدا هێشتا ٨٠٠ میل دوورین. هەستم کرد ئەوە شۆخییەکە بۆ ترساندنی من، بەڵام دواتر زانیم کە ئەوە ڕاستییە. بەو پێیەی کە برێك لە گەشتیارەکان دەیانتوانی بچن بۆ لای سوڵتان پێش ئەو هەواڵی سەرکەوتنی داود ئەفەندی بە سوڵتان ڕابگەینن، خێراییەکەیان دوو هێندە کردۆتەوە تا پێشیان بکەونەوە و بە بێ هیچ پێشەکییەك جانتاکانیان بۆ بەجێ هێشتم و وایان کردبوو کە دواتر لەگەڵ جانتاکان بە شوێنیانەوە بچم.

بە تاق و تەنیا لەناو بێگانان و لە وڵاتێکی کێوی و نەناسراو و بە بێ هیچ کۆمەگییەك لە هیچ کەسێك، لەسەر چیای تۆرۆس بەجێیان هێشتم، دەشێ باوەڕ بەوە بکرێ کە من خۆم لە ڕەوشێکی تووڕەو نیگەراندا بینیوەتەوە، بەڵام وانەبوو. ئەو جانتایانەی کە لە دوای خۆیانەوە جێیان هێشتبوو بۆ تەتەرەکانمان زۆر گرانبەها بوو هی ئەوە نەبوو سەرەڕۆیی ئەوە

بکەن لە دەستی بدەن. کەوابوو هیچ مایەی ترس نەبوو لە مەترسییەك کە بە شێوەیەکی تایبەتی هەڕەشە بکات.، ئێوارە چاك جێگیر بووم و شەرابەکە ناياب بوو. بینیم کە دوو پیاوە نامۆکە ئامادەبوون لەسەر حیسابی من پێبکەنن، لە جیاتی ئەوەی هیچ سوودێك بە من بگەینن، دەیانەویست بالادەستیی خۆیان بەسەر چارەوە بارهەڵگرەکان کە لە بندەستیاندا بوو بە قازانجی خۆیان بەکاربهێنن، پێیان وابوو بە هەمان ئەو شێوەیەی کە سەردارەکانیان لەگەڵیان دەکەن دەتوانن هەڵسوکەوت بکەن، دەست بەسەر باشترین ئەسپ، باشترین شوێنی نزیك ئاگر، باشترین قاڵی بۆ خەوتن دابگرن. بەڵام وەك چۆن من هەستم بە ناڕەحەتی ئەم بانگەشانە کردبوو لەگەڵ سەرووی خۆیان کە زیاتر لەوان شارستانیتر بوون دەیانکرد، بۆیە وەك ئەوەی بۆم بلوێ لەسەر حیسابی خۆم بڕیارم دا بۆ جارێك و بۆ تا هەتاهەتایە بیانخەمەوە شوێنی خۆیان یان ئەوەتا لەگەڵیان دەگەمە دابڕانێکی ئاشکرا و بە تەنیا سەفەر دەکەم. بە ئاسانی سەرکەوتم بەوەی هەموو ئەو شتانەی لەوانمان وەرگرتبوو بە خانەخوێیەکەم دان و سیمایەکی گرینگ و بەرزم نیشان دا کە دوو کێوییەکە ناچار بوون ڕێزی لێ بگرن.

لە ٢٧ ی مانگ لە کاتژمێر پێنجی بەیانی لە چیایەکە دابەزین و ناکرێ ئەو ئاستەنگییەی کە لە سەرکەوتندا بەرەو ڕوومان بۆوە لەگەڵ ئەوەی لە دابەزیندا تووشی بووین بەراورد بکرێ. دەزانین کە بەرزایی چیای تۆرۆس دەگاتە دە هەزار پێ. بەو پێیەی کە تورکەکان بە دەگمەن نەبێت بە پێویستی نازانن بەدوای ڕێگەیەك بڕۆن بەرەو ڕاست یان بەرەو چەپ بڕوات، بەڵکو تووڵەڕێگەی کوتراوە دەگرنە بەر کە ڕاستەوخۆ بەسەر گردەکاندا دەڕۆن، بە گشتی ئەو ڕێگایانەی کە بە ئاڕاستەی هێڵێکی ڕاست و ڕەوان دەڕۆن پێم وایە بە گشتی بە ناوچەی هەرە سەخت و هەرە مەترسیداردا دەڕۆن کە نەمانتوانی بیگرینە بەر. ئەستووری بەفربارین لە ساڵدا دەگاتە

شەش تا هەشت پێ، بێجگە لەو توولە ڕێگەیە کوتراوەیە، جا وەك چۆن ئـەم توولە ڕێگەیە پانییەکەی تەنها هەژدە ئینج و هەندێ جار کەمتریش بۆیە هەر هەنگاوێك بە هەڵە کە بەسەر زەویدا بنرێ دەشێ نوقمی ناو بەفر ببین یان لە هەورازێکەوە پارچەپارچە ببین. مەترسی گەلی لەوجۆرە کـەمتر هەسـتی پـێ دەکرێ لەکاتی بەسەر چیا کەوتندا، بەڵام زۆر هەستیار دەبێ لەو کاتـەی کـە دێینـە خـوارەوە. لەگـەڵ ئەمەشـدا نـاتوانم سەرسـامی خـۆم بەرانبـەر بـەو خۆڕاگرییـە دەربـبڕم کـە ئـەو دوو هاوڕێیـەم بەسـەر پشـتی زینەکانیانـەوە نوانـدیان و یارمـەتی هـەموو خەڵکـەکانی ئێمـەیان دەدا لـە ئاڕاسـتەکردنی ئەسپەکانمان. هەرچی من بووم زیاد لە جارێك ویستم پێم بخەمـە سـەر زەوی بەڵام شەرم دەیگێڕامەوە و بەگوێرەی توانا هەوڵم دەدا بەشوێن تەتەرەکان و ڕێبەرەکانمانەوە بڕۆم. لەگەڵ ئەوەشـدا بـۆمن ئەسـتەم بـوو تـا لـە کۆتاییـدا نەمێنمەوە چونکە لەوانە بوو ڕێگەم لێ ون بوایە ئەگەر یەکێك لە تەتـەرەکان کە تا دوا ڕادە شارستانی بوو و وانەیەکی لەکاتی ئەسپسواری پـێ نـەگوتبام کە قەت بیرم لە پیادەکردنی نەدەکردەوە. لە ئەنگلستان، کاتێـك یـەکێك لـە چیایەك دادەبەزێ، ئەسپەکەی خۆی دەگرێ و بە هێواشی بەو پـەڕی وریـایی دەڕوات. تەتەرەکە رێك پێچـەوانەکەی کـرد. بـە هەڵـەداوان ملـی ئەسـپەکەی خۆی گرت، هەموو ساتێك وای لێ دەکرد هەست بە قامچـی و نـەقیزە بکـات، ئەسپەکە بەم جۆرە شەرمنی سروشتیی خۆی دەشکێ و پێیەکانی پێشەوەی بە هەموو هێزێکییەوە لـە زەوی دەچـەقێنێ، بەشـێوەیەك کـە هـەنگاوەکانی تەواو زامن دەبن. بڕێك ئەزموون و پێویسـتی هێنـدەی نـەبرد متمانـەیان پـێ بەخشیم. کاتژمێر پێنج بە بێ هیچ ڕووداوێك جگـە لـە ونبـوونی ئەسـپێك کـە کەوتــە نـاو نشـێوێکەوە کـە قووڵاییەکـەی سـێلاوێك بـوو و ئاوەکـە بـە کەفەکەیەوە دەمودەست ڕایماڵی، گەیشتینە بناری چیایەکە. لە ماوەی چوار کاتژمێری دواتر دوو پێدەشتمان بڕی کە چیای نزم لە یەکی جیا دەکردنـەوە

و کاتــژمێر دووی پــاش نیــوەڕۆ گەیشــتینە خــارپووت*، شــاربۆتی** کــۆن، شارێکی گەورەیە و کەوتۆتە ناو دۆڵی سۆفێن***، قەڵایەکی قـایم دەیپـارێزێ کە خۆیی و هەرێمە هاوسێیەکانی لە لایەن حاکمیـەتی پاشـای مـادن بـەڕێوە دەبردرێن.

لە خارپووت تەنها دوو کاتژمێر و نیو بـۆ خۆگەرمکردنـەوە و گـۆڕینی ئەسپەکانمان ماینـەوە. لـەو ڕۆژەوە ئەوهێنـدە بـە خێرایـی دەڕۆیشـتین کـە خێرایی ڕۆیشتنەکەمان ڕێگەی نەدەداین هیچ شتێك ببینین. کاتـژمێر چـوار و نیوی ئێوارە بەڕێ کەوتین و تا ئۆکسۆلی**** نەوەستاین کە لە ٢٨ ی مانگ، کاتژمێر پێنجی بەیانی گەیشتین. ئۆکسۆلی شارێکی بچووکە و کەوتۆتە سەر کەناری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری فورات. دانیشتووانەکەی جوتیاری کـوردن و پـێم وایە ناوی چیس ئۆغلی*****-یشی پێ دەڵێن. خزمەتکاری تەتەرەکەمان کە لە دوای خۆیەوە بەجێ هێشتبوو بۆ ئەوەی ڕێبەرایـەتی کاروانەکـەمان بکـات پێمان گەیشتەوە. پاشان کەسایەتێکی تورکی لـە ئاسـتێکی بـاڵا، حـەممووود بەگ ئەفەندی (تابلۆی ژمارە ٦)، مێردی خوشکی سلێمان پاشای بچووك کـە لە بەغدا لە دەست ستەمی داود ئەفەندی ڕایکردبوو داوای لـێ کـردین لەگـەڵ نۆ یان دە کەس لـە دەسـتوپێوەندەکانی کـە لـە گەڵیـدا بـوون لەگـەڵ ئێمـە سەفەر بکات.

---

* Karpot
** Charpote
*** Sophène
**** Euxouly
***** Djesis-Ogly

تابلۆی ژمارە: (٦) حەممود بەگ ئەفەندی

٢٨ ی مانگ، دوای پێنج کاتژمێر حەسانەوە و فراوین خواردن، لە کاتژمێر یانزە بەڕێ کەوتین و دوای شەش کاتژمێر ڕۆیشتن گەیشتینە مەلاتیە یان مالیتێنا* ی کۆن. بەو پێیەی ئەسپەکەم لە ڕەوشێکی چاکدا بوو، ویستم هەوڵ بدەم ئەگەر بۆم بکرێ بە تەنیا سەفەر بکەم، بەپێش هاوڕێکانم کەوتمەوە و کاتژمێرێك پێش هاتنی ئەوان گەیشتمە مەنزل–خانە، بینیم کە بە پارەکەم دەتوانم بەچاکی پێشوازیم لێ بکەن و دە دوانزە تەتەرێکیش لەبەر پێمدا بوون. مەلاتیە جاران پایتەختی ئاسیای بچووك بووە. وێڕای

* Malétina

ئەوەی کە وا دەردەکەوێ لە دەورانی شکۆی خۆی کەوتبێ کەچی لەگەڵ ئەوەشدا شارێکی گەورەیە. کاتژمێر پێنجی ئێوارە بەجێمان هێشت و دوای ئەوەی بە هەڵەداوان ماوەی پێنج کاتژمێر ڕۆیشتین، لە نیوەشەودا گەیشتینە ئاواییەك بەناوی حەسەن بادریك*. ئەو گوندە ژنەکانیان بەناوبانگ نین بەوەی ناوبانگیان باش بێت و پیاوەکانیشیان زیاتر بەلای ئەوەدا دەشکێنەوە کە کرداری نا سروشتی دەکەن. هاوڕێیەکانم پێیان وتم کە دانیشتووانەکەی نە مەسیحین و نە موسڵمانن، بەڵکو زۆربەیان گاوری نەگریس و بەدڕەوشتن.

تەتەرەکان لە سەفەریاندا شێوازێکی تایبەت بە خۆیان هەیە و زۆر ماندووکەرە. وەختایەك ئەسپەکانیان دەگۆڕن ڕێك دەوەستن و پاپیان دادەگیرسێنن و کاتێکیش جگەرەکەیان تەواو دەبێ، خێرایی ڕۆیشتنەکەیان دوو هێندە دەکەن. پاشان پەلە دەکەن و زمانیان دەجوولێنن و دەنگێکیان لێ بەرز دەبێتەوە کە لە هاواری ئەسپەکان دەچێ بە پێڕەوکردنی ئەم هەنگاوە. پاشان بە هەموو هێزێکیانەوە ڕادەکەن و هاوارێکی ترسناك و بەردەوامیان لێ بەرز دەبێتەوە و کاتێك بە قامچی لە ئەسپەکانیان و ئەسپەکانی دراوسێکانیان دەدەن تا ئەوکاتەی ئەم حەیوانانە تاقەتیان نامینێ و خەریك دەبێ بکەون ئەوسا دەچنەوە سەر هەنگاوی هێواش و پاپێك دادەگیرسێنن، باز دەدەن و پاشان بە خێرایی دەڕۆن بەم شێوەیە بەردەوام دەبن تا دەگەنە وەستانێك.

٢٩ ی مانگ، ماوەی حەوت کاتژمێر بەناو وڵاتێکی کێوی و چیاییدا ڕۆیشتین لە گوندێکی بچووك بەناوی حەکیم–خان* وەستاین و ڕۆژمان تێیدا لەناو کووخێکی پەڕپووتدا کردەوە. سەرەتا لە هۆیەکەی تێنەگەیشتم بەڵام زوو بوو بەهۆی گومان کە لەوانەیە گومان لەوە بکەم کە ئەوە بۆ لوتف

---

* Hassan-Badrik

* Hakim-Khan

نواندن بووبێ بۆ هاوڕێ نوێیەکەمان، حەممود بەگ ئەفەندی، کە هەستی بە سووکایەتی و برینداربوونی هەست و سۆزی کردووە ئەگەر لە ماڵە گشتییەکاندا بخەوێ، لە جیاتی ئەوە لە ئاواییەکی بچکۆڵەدا بمینێتەوە کە کەس تێیدا نەیناسێ. دەمانتوانی ڕۆیشتنەکانمان بە شێوەیەکی زۆر ئاسوودەتر بەڕێوە ببەین و بەم شێوەیە چونکە بوونی ئەو لە کاروانەکەمان هێشتا ئاستەنگگەلی دیکەی بۆ دروست دەکردم، دەستوپێوەندەکانی دەستیان بەسەر باشترین ئەسپ، بەسەر هەموو شتێکدا دەگرت کە دەیانبینی و باشترینیان دەبرد بۆیە گەیشتمە ئەوەی کە بڕیارم دا لە نزیکترین دەرفەتدا لێیان جیاببمەوە. بەیانییەکەی یانزە کاتژمێر ڕۆیشتین و ڕۆژمان لەناو قەڵایەکی چکۆڵە بەناوی هەلووژە–خان کردەوە.

٣١ ی مانگ، بەوپێیەی شەو بەفرێکی زۆر باریبوو، هەموو شوێنەوارێکی ڕێگەوبانەکانی سڕیبۆوە و زۆر سەخت بوو بتوانین بچینە پێشەوە. چەندجارێك ئەسپەکانمان تا زینیان دەکەوتنە ناو بەفرەوە، یەکێکیان بە بارەوە سووڕا و ڕامالڕا و ئەوهێندە بە سەختی بریندار بوو کە ناچار بووین دەستبەرداری ببین. دوای ڕۆیشتنێکی حەوت کاتژمێر و نیو گەیشتینە دارغیلتاش، کە لەوێدا چووینە ناو کوخێکی پەڕپووت لە کاتێکدا حەممود بەگیان بردە ناو جوانترین خانوو. پێم وابوو کە هەقی ئەوەم هەیە بەشداری لەم بەخششەیدا بکەم هەروەك ئەوەی زۆربەی جار ئەو بەشداری لە بەخششەکانی مندا کردووە.، بە بێ هیچ پێشەکییەك بە شوێنیەوە چووم هەروەك ئەوەی ئەو لەگەڵ منی دەکرد. دەستوپێوەندەکەی نیازیان بوو بموەستێنن، بەڵام سەرم زۆر بەرز کردەوە و بە شێوازێکی ئاوەها هەڵسوکەوتم کرد کە دەمانچەکەی بەر پشتێنم ببینرێن و شمشێرە گەورەکەم لە زەوی خشاند و ڕۆیشتم بە بێ ئەوەی کەس جورئەت بکات ڕێگەم لێ بگرێ زۆر چاکم کرد چونکە ئێوارە خواردنێکی نایابم خوارد و

شوێنێکی چاکیشم بۆ خەوتن بە دەست کەوت. ئەگەر جیاوازی زۆرتری خـۆم لەگـەڵ نیشـاندابوایە ئـەوا بـە شـێوەیەکی پێچـەوانە ڕێزگرتنەکـەی مـنی لێکدەدایەوە، ئەو ڕێزگرتنە کە لای تورکەکان نەناسراوە و تووشی ئاسـتەنگ و هەتا سووکایەتی پێکردنیش دەبووم.

لـە ١ ی نیسـان، کاتـژمێر یـەکی سـپێدە بـە ڕێ کـەوتین و دوای ڕۆیشـتنێکی نـۆ کاتـژمێری بـەناو ڕێگەیـەکی چـاکدا، سـوولە-مـان بـڕی و گەیشتینە سیواس، شارێکی گەورە بەڵام پیس و پۆخـڵ و خـراپ بونیـاتنراو، کەوتۆتە ئەوپەڕی بـاکووری دۆڵێکـی بـە پیـت کـە لەوێـدا ئەسـپی زۆر جـوان بەخێو دەکەن. من دەرفەتی ئەوەم بوو چەند ئەسپێکیان ببیـنم. ئەسـپەکان بە گشتی قەبارەیان نزیکەی پانزە پانایی بەری لەپ[٤٥] (بست)بەرزە، بەهێز و تەواو ڕێکوپێکن و پڕن لە بریسکە و وا دیارە بۆ کـاری ئەسپسـواری شـیاون. وەك هەنگاوێکی خۆپارێزی لە کاتی دەرچوونمان لە سیواس بۆ باقی ڕۆژەکـە نانی پێویستمان کڕی. دوای ئەوەی بەسـەر چیایەکی بورکانیـدا ڕەت بـووین دوای حـەوت کاتـژمێر و نیـو گەیشـتینە ئاواییـەکی چـکۆڵە کاروانسـەرایەکی گەورەی لێ بوو و شەومان تێدا بردە سەر.

٢ ی مانگ، بەیانییەکەی لە کاتژمێر پێنج و نیو بـەڕێ کەوتینـەوە و نانی سپێدەمان لە کێڵگەیەکی چکۆڵەدا خوارد کە نانی نایابی بۆر، قـەیماغی بـاش، هـەنگوینی سروشـتی و خواردنگـەلێکی دیکـەی دەشـتەکی لـە هـەمان جۆریـان پێـداین. پیـاوە پیرەکـەی خـاوەن کێڵگەکـە خـۆیی و ژنەکـەیی و کچەکانی هەڵپەیان بـوو خزمـەتمان بکـەن، لـەو دیـو پەردەیەکیشـەوە چـەند گـەنجێکمان بـینی کـە بـە کونجکـۆڵی بـە چـاوی ڕەشـەوە دەیانەویسـت تەماشامان بکەن.

---

[٤٥] پانایی بەری لەپ پێوانەیەکە نزیکەی چوار گرێ دەبێت، وەرگێڕ.

پێم وایە ئێمە باش لە هەڵوێستی جوتیاران لە وڵاتانی موسڵماندا تێنەگەیشتووین. لە خراپییەکانی سیستمی ملهورگەرایی (ئیستیبدادی) ئەوەیە وەختایەك (کەسی ملهوڕ لە هەمان کاتدا ئەگەر خۆی کەسێکی ستەمکار نەبێت) هەرگیز هەست بەوانە ناکات کە دەکەونە ژێر هەژمونی ڕاستەوخۆی خۆیەوە. دوور لەو تیشکۆ ڕاستەوخۆیەی کە دەبێ دابگیرسێنرێ، بەڵام ئەوەی دەیکوژێ ئەوە ئاسوودەیی خەوتنە. جا ئەگەرچی ئەم ڕەوشە زۆر شایان نییە بۆ سروشتی ئینسانیی بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا تەواو هاوجووتە لەگەڵ ئاشتی و خۆشنوودی ناو ماڵ. جوتیاری تورك بەلای کەمییەوە لەناو پێدەشتەکاندا ئەگەر لەناو هەموو ئیمپراتۆریا وا نەبێ، جلوبەرگی چاکە، چاك دەخوا و لەناو ماڵێکی گەورەدا دەژی کە زەوییێکی بە پیت و فەڕی باش چێنراوی بە دەورەوەیە، مێگەلی زۆری هەیە و لەناو یەکێك لە ئاو و هەوایە خۆشەکانی جیهاندا دەژین بڵێی بەختەوەر نەبێ؟ تیۆرسینە تەجریدییەکان بە نەرێ وەڵامی ئەم پرسیارە دەدەنەوە چونکە ئەو جوتیارە کۆیلەیە، بەڵام ئەزموون و لێوردبوونەوە پێچەوانەکەی دەڵێن، چونکە ئەو جوتیارە هەرگیز ڕەوشی دیکەی نەبینیوە. ئەی کەوایە ڕەوشی جوتیاران لە زۆربەی ئەو ناوچە زۆر ئازادانەی کە ئێمە دەیانناسین چۆنە؟ پێم وایە وەك دکتۆر جۆنسۆن دەیڵێ جوتیار هەڵبژاردەی ئەوەی هەیە کە: " یان کار بکات یان لە برسێتییان بمرێ" جا ئەمەیان ڕاستییەکەیە، هەموو ئەو پانتاییە ئازادییەی کە چێژی لێ وەردەگرن ڕۆژوو گرتن یان کارکردنە، خۆ ئەگەر بیانەوێ کار بکەن لە بڕێکجاردا ناچار دەبن خاوەن کارێك قەبووڵ بکەن کە ئەگەر دەرفەتیان ببێت قەت ڕازی نابن کاری بۆ بکەن. بەڵام وەك چۆن چارەنووسیان هەمان چارەنووسە لەژێر هەر ئاو و هەوایەك و هەموو وڵاتاندا بۆیە پێم وایە دەکرێ بڵێین کەوا کارکردن بە بەختەوەرییان دەگەیەنێ ئەگەر ژیانی ئاسوودەییان بە فرەیی بۆیان دابین

کرا. جا ئەگەر جوتیار سەرقاڵی بـژێوی خێزانەکـەی بـوو ئـەوا کـاتی ئـەوەی نابێ بە شوێن تیۆرییە چەواشـەکارییەکانی تەجریدییەکانـدا بچـێ و هەمیشـە هەسـت بــەوە دەکــات پێویسـتی بــە بیرکردنــەوە نییــە. دوور لــە کــاری ڕاستەوخۆی ئاژانەکانی ملهوڕگەرایی، بە شێوەیەك هەست بـەو زوڵمـە ناکـات کە کەوتۆتە سەرشانی وەك ئەوەی کەوتۆتـە سـەر دانیشـتووانی شـارەکان و لاتەریکییەکەی شـێوەیەکە لـە شـێوەکانی ئـازادی.، چـونکە بـە شـێوەیەکی ئاسایی ئەوە تەنها لە شارەکانەوەیە کە ملهوڕگەری بە دوای قوربانییەکانیـدا دەگەڕێ. ئەوە لە شارە چەوساوەکانەوەیە کە لەژێر حوکمڕانییەکی ملـهوڕ و تــەواو متمانــەپێکراو بــە هێزەکــانی خۆیــەوە دەژیـن، ڕۆحییــەتی ئـازادی بـۆ داکۆکی و سەندنەوەی ماف سروشت و مرۆڤایەتی ڕادەپەڕێ. بەختــەوەر ئـەو کەسـەیە کـە لـەم حەماسـەتبازییە پـیرۆزەدا کـە لـەم داوا ڕەوایـە سەرچـاوە دەگرێ ئیلهام وەردەگرێ، بێ گومان نابێ ئەوە لە بیر بکەین وەك مۆنتیسکۆ دەڵێ " ئازادی ماف پیادەکردنی هەموو ئەو شـتانەیە کـە یاسـایەکان ڕێگـەی پێدەدەن".

دوای ئـەوەی ئـەم شـوێنە بێوەیانـەمان جێهێشـت کـە بـوو بـەهۆی لـەدایکبوونی ئـەم تێبینییانــە لــەبارەی ڕەوشــی جوتیــاران لــە جــوانترین دەروناوچەی ئەم ئیمپراتۆریایە پان و پۆڕەدا، ڕێگەیەکی زۆرچاکمان گرت تـا تۆکات کە دوای ڕۆیشتنێکی پێنج کاتژمێر و نیو تێیدا وەستاین. ئـەم شـارە کە شاری کۆنی بەریسایە، کەوتۆتە نـاو دۆڵێـك کـە هـەردوو ڕووبـاری چـقل- ئەرمەك پێدا دەڕوات و جاران ناوی ئیریس بووە. ئەمە گـەورەترین شـارە لـە ئاسیای بچووك و دانیشتووانەکەی شێست هەزار کەسـە. هیـوام خواسـت کـە تێیدا بوەستین، بەڵام هەر ئەوهێندە تێیدا وەستاین بۆ گۆڕینی ئەسپەکانمان و دیسان هەشت کاتژمێری دیکـە ڕۆیشـتین بـۆ ئـەوەی بگەینـە گورکـات، کـە سێباستۆپۆلی کۆنە.

حەممود بەگ ئەفەندی، بە هەوەسی خۆی هەموو جوولانەوەیەکی ئێمەی دیاری دەکرد، دەستی بەسەر خزمەتکارە تەتەرەکەم داگرت کە لەگەڵ مندا بوو ، سووریش بوو لەسەر ئەوەی کە خۆمان لەشارە گەورەکان دوور بخەینەوە و لە گوندە هەرە پەرپووتەکان بمێنینەوە. ٣ی مانگ زۆر بە ئاشکرایی تکام لێی کرد لێك جیاببینەوە و هەریەکێکمان بە تەنیا سەفەری خۆی بکات، ئەو دەتوانێ هەر تەتەرێك بیەوێ هەڵی ببژێرێ، بەڵام حەزدەکەم خزمەتکارەکەی من بۆ خۆم لێبگەڕێ: هەتا ئەوەشم خستە بەردەمی پاداشتی بدەمەوە ئەگەر بیەوێ ئەویان بۆ من لێبگەڕێ. بەڵام وا دیار بوو جیابوونەوە بە هیچ شێوەیەك لە پلانەکانی ئەودا نەبوو، وێڕای ئەو خۆبەزلزانیە کە حەممود بەگ نیشانی دەدا، کەچی ئەو جگە لە مرۆیەکی هەڵاتوو چیتر نەبوو. ئێمە تەنها یەك فەرمانمان پێ بوو کە تایبەت بوو بە کاروانەکەمان و لە سەرێکی دیکەوە بیروڕای دیکەی هەبوو کە توانیم تێیبگەم کەوا نیازی چی هەیە. ئەو حەممودە، لە گەنجێتیدا، کۆیلەیەکی مەملووك بووە دوای ئەوەی سولێمانی گەورە کڕیویەتی پەروەردەیەکی تایبەتی کراوە، پێ بە پێ توانیویە بگاتە بەرزترین پایە تاوەکو کراوە بە حاکمی بەسرە و خوشکی سلێمانی بچکۆڵەی هێناوە. لەو دەستەیە بوو کە بەژێر نیردا دەڕۆن تا دەگەنە بەرزترین پلەی شایان. دوای کۆچی دوایی سلێمانی بچکۆڵە، بۆ ماوەیەك عەبدوڵڵا ئەفەندی خەلعەتی لێ وەرگرتەوە، دوای ئەوە داویەتە پاڵ ئەوانەی پیلان دەگێڕن بۆ کەوتنی ئەم سەرۆکە چاکە، بە قازانجی ئەوەی سەعید ببێتە پاشای بەغدا، بۆیێ عەبدوڵڵا ئەفەندی ڕقی لێ هەڵدەگرێ و لە لیستی ڕەدوونراوە داواکراوەکانی دادەنێ و لە گێژەنی ئەم ململانێیە لە کاتی گەمارۆدا، لەگەڵ نۆ یان دە کەس لە دەستوپێوەندەکانی کە سووربوون لەسەر ئەوەی بەگەڵی بکەون، هەڵدێ. زۆر خۆی بە بەختەوەر دەزانێ کە هێشتا سەری نەپەڕیوە. پێی وتم کە دەچێتە کۆنستانتینۆپل بۆ

ئـەوەی لەبـەردەم سـوڵتان داكـۆكی لـەخۆی بكـات و بـۆ ئـەوەی بیكـەن بـە فەرمانكارەیـەكی وەك كاپیدچـی باشـی بـۆ نموونـە.، وای بـۆ دەچـوو كـەوا باڵوێزی ئێمە لای بابی عالی پشتگیری لە داوایەكەی بكات.

"ئەگەر ئێوە لەو شوێنە گرینگە دانـران" مـن پـێم گـوت. " دەتـەوێ چ سەرێك یەكەم جار پێشكەش بە سوڵتان بكەیت؟".

"سەری داود ئەفەنـدی پاشـا بـە هـیچ ئەولاوئەولایـەك"، ئـەو وەڵامـی دامەوە: "ئەگەر ئەو بیتوانیبوایە سەری منی بۆ سوڵتان دەنـارد و ئـەو تاقـە سۆنگەی ئەوەبوو كە من نەكرام بە پاشای بەغدا، چونكە ناوی من پێشتر لـە فەرمانەكەدا نووسرابوو، بەڵام كاتێك دەگەمـە كۆنسـتانتینۆپل پێشـكەش بـە باڵوێزی ئینگلیزم بكە، چونكە من لە هەڵسوكەوتی ئێوە پیاوێكی ئاست بەرز دەبیـنم، وێـڕای ئـەوەی كـە بـە تـەنیا سـەفەر دەكـەی هـەروەك ئـەوەی بـە شێوەیەكی ئاسایی ئەوروپییەكان كاتێك دەیانەوێ بەدوای زانیاریدا بگـەڕێن، دەیكەن: متمانـەی بـاڵوێز لەگـەڵ متمانـەی مـن لـە پرۆژەكـانم سـەركەوتووم دەكەن و ئەوكاتە داود وریایی خـۆی وەردەگـرێ. خوداوەنـد یارمەتیـدەرە". (توركەكان فەزاعەتێك ناكەن بـە بـێ ئـەوەی نـاوی خـودا نـەهێنن)، "سـەری دەپەڕێنم و شوێنی دەگرمەوە".

ئەمانە خواستی خاكیی كەسێك بوون كە چەند ڕۆژ پێشـتر سـەری لەسەر تاڵە موویێك وەستابوو. پـێم گوت وێـڕای ئـەوەی كـە قسـەكانم بڕێـك مەعقولییەتیان تێدایە وەك دەردەكەوێ، بەڵام من سوور نـابم لەسـەر ئـەوەی لە گەشتەكە جیاببمەوە و دوای ئـەوە ئاسـتەنگ و ترسـەكانی خـۆم بـۆ شـی كـردەوە. هـەموو ئـەوەی كـە مـن دەمویسـت بەردەسـتی بخـەم ئـەوە بـوو وادەیەكم پێ بدات كە نەبێتە سۆنگەی جاڕسكردنم و مـن بتـوانم ئـەو ئەسـپە هەڵبژێرم كە دەمەوێ و هەروەها ئەو خزمەتكارە تەتـەرەم بـۆ بگێڕێتـەوە و لە دواڕۆژ بەیەكەوە وەستانەكانمان لە هەر ڕۆژێكدا پێكەوە دیاری بكەین.

له ئەنجامی ئـەم ڕێککەوتنـە مـن تـوانیم ئەسـپێکی نایـاب لـە کـاتی دەرچوونمان لە تورکات بەردەست بخەم و بۆ هێشتنەوەی ئـەم ئیمتیـازە بـە پێش هەموو هاوڕێکانم کەوتمەوە. دوای ئەوەی ماوەی سێ کاتـژمێرمان بـڕی بەناو وڵاتێکی چـیایی و ڕۆمانتیـك، چـوومە نـاو کـوخێکی دارتاشـەکانی نـاو یـەکێك لــە دارسـتانەکان و فنجانێـك قـاوەم خـواردەوە. بـەڵام لــە کـاتی گەیشتنیان من سواری ئەسپەکەم بووم. دوای ڕۆیشتنێکی شـەش کاتـژمێری هەروەها لە ئەماسیەش بە پێشیان کەوتمەوە.

ئەم شـارە کەوتۆتـە نـاو دۆڵێکـی بەرتەسـك لـە نێـوان چـیای بـەرز و لەگەڵ باخچە زۆر و زەوەندەکانی هەردوو ڕووباری چەقلای ئەرمەق دەبـڕێ. شارەکە بەوە بەناوبانگە کەوا سترابۆن لەوێ لە دایك بووە و ئەو ڕووبارەکەی بـە نـاوی "ئیریـس" ناونـاوە و دواتـر وەسـپێکی نایـابی شـارەکە دەکـات. هەروەها شارەکە ڕوفاتی پاشا (پۆنت)ی تێدایە کە بەشێك لە شانشینی کـۆن بوو. شەش کاتژمێر ڕۆیشتین و شەو لە شاری ماراسۆن کە شارێکی گەورەیـە ماینەوە، بەڵام هەرگیزترووسکەی پاك و خاوێنی لێوە نەدەهات.

لە ٤ی مانگ، دوای ئەوەی چوار کاتژمێر ڕۆیشتین، گەیشتینە شاری عوسمـان چـیك، شـارێك کـە تـەنها ڕەگەزگـەلی دواکـەوتوو و کێـوی تێدایـە، دەکەوێتە سەر ڕووبارێك کە دەڕژێتە ناو قزل–ئەرمەق. بـە قەڵایـەکی کـۆن و جوان و پردێکی جوان بەناوبانگە و دەڵێن بە فەرمانی سوڵتان بایەزید بونیاد نراوە. دوای ئەوەی مـاوەی نیـو کاتـژمێر لـە ئێـوارە و بەشـێکی شـەو بـەناو ڕێڕەوێکی تەسکی هەڵکەندراو بەناو چیادا ڕۆیشتین، گەیشتینە قەڵای حـاجی هەمزە، ئەو قەڵا بچووکەی پێی دەوترێ ئەندراپی کۆن.

لە پێنجی مانگ، دوای ئەوەی سی میلمان لە دەرو ناوچەیەکی نایـاب بـڕی لــە تۆسـیا چـاومان بــە کەسـایەتییەکی گــەورەی ئێرانــی کــەوت کــە دەگەڕایەوە بۆ وڵاتەکەی، کەسێکی خەڵکی مەڵاتییەش، کە کەمێك فرەنسـی

دەزانی، بەگەڵم کەوت بۆ ناو بازاڕ، لـە هـەمان ڕۆژدا، لـووتم بـە نموونەیـەکی دیکەی بێویـژدانی کـەوت کـە ئەفسـەرانی تـورك یـا تەتـەرەکان دەیکـەن بـۆ ئەوەی هەرشتێکیان بویٚ بە هێزی زۆر بەدەستی بهێنن. من بە چـەند میلێك لە پـێش هاوڕێکانمـەوە بـووم، کاتێـك تەتەرەکـە کـە هەمیشـە ڕایـدەکرد بـۆ ئەوەی لە پێشدا ئەسپەکان ئامـادە بکـات، بـە هـەنگاوی گـەورە گەڕایـەوە و داوای لـیٚ کـردم بـاقی کاروانەکـە لـە کوێیـە. دوای ئـەوەی کـەمێك دواتـر چـەکەکانی پشـکنی، چـەکەکەی مـنی تـاقی کـردەوە و داوای لـیٚ کـردم بـە شوێنییەوە بچم. سەرەتا من لام وابوو کەسانێك هەن کـە پـەلامارمان دەدەن بەڵام پێچەوانەکەی ڕاست بوو. لەگەڵ یەکەم پێچانەوەی ڕێگەکە چـاومان بـە سـیٚ پیـاوی تـەواو چـەکدار کـەوت کـە پـانزە ئەسـپیان پـیٚ بـوو. دەمانچـە بەدەست پەلاماری دان و پـێش ئـەوەی ئـەوان کـاتی تـەواویان بـبیٚ داکـۆکی لـەخۆیان بکـەن، حـەوت یـان هەشـت لـە باشـترین ئـەو ئەسـپانەی توانیمـان هەڵمانبـژارد و سـوێندمان خـوارد کـە هـەر کەسـێك بیـەویٚ دەسـت بکاتـەوە بیکـوژین. ئەمــە کــاری ســاتەوەختێك بــوو و ئــەم کــردەوە لێهاتووانەیــە سەرنجڕاکێشە ئەوهێندە خێرا تەواو بوو بەر لەوەی کاتی ئەوەم بـبیٚ بـیر لـە ئەنجامەکانی بکەمەوە. مـن لـەو بـاوەڕەدا بـووم کـە کـەمترین شـتێك کـە لـە بەرامبەر خزمەتەکانی خۆم وەگیری بخەم ئەوەیە کە ئـەو ئەسـپە هەڵبـژێرم کە خۆم دەمەویٚ، بەڵام تەتەرە چەپەڵەکە پێی وتم ئەوانە ئەسـپی تایبـەتیی حەموود بەگ و پیاوەکانیەتی. کە بینیم ئەمە کارێکی ناڕەوایـە و بـەڵکو دژی هەموو پرەنسیپێکی مامەڵەی شەریفانەیە لەنێوان خـەڵکانی یـەك چینـدا، بـە بـیٚ ئـەوەی گـویٚ بـەوە بـدەم کـە حـەموود بـەگ و پیاوەکـانی چـی دەڵـێن، ئەسپێکم بۆ خۆم هەڵبـژارد و جڵـەوی ئەسـپەکەم کـردە ملـی و دەمودەسـت سواری پشتی بووم و لـە جیـاتی ئـەوەی تەتەرەکـە تـووڕە ببێـت، تـەنها بـە شــۆخییەکەوە وتــی: "ئەوروپییەکــە یاریــدەی دام لــە بەردەستخســتنی

ئەسپەکاندا"، تەتەرەکە وای گوت و " وێڕای ئەوەی کە عەدالەت وایە هەموو شتێك کە پێویستمان بێت لە بێگانەکانی وەربگرین، بەڵام ئێمە هەموومان سەرباز و گەڕۆکین، شێتییە کە هاوڕێیەکان لەنێوان خۆیاندا دەمەقاڵێیان ببێ". ئەوە پرەنسیپە ئەخلاقییەکانی بوو.، ئەوەی کە ڕێگەی لێ نەگرت بەیانییەکەی بەرەورووی تەتەرێکی دیکە ببێتەوە و بە شمشێرەکەی برینداری بکات بەرلەوەی کە ئەویان بتوانێ بەرگری لە خۆی بکات، ئێمە تەنها ئەوکاتە توانیمان لە یەکیان بکەینەوە دوای ئەوەی بە دەستی شمشێرەوە خۆمان خستە نێوانیانەوە.

٦ ی مانگ دوای ئەوەی بە شاری قەرەژوان* ڕەت بووین، کە شارێکی چکۆڵەیە و دەکەوێتە پێدەشتێکی بەپیت.، دوای ئەوەی کاروانێکی بیست کاتژمێریمان بە بێ وەستان بڕی، چەند کاتژمێرێك بۆ حەسانەوە لە قەرەژولار** ماینەوە. لە ٧ ی مانگ، لە کەشێکی زۆر سارد کە لەوەتای دوو یان سێ ڕۆژ بوو هەڵی کردبوو و بەفرێکی زۆریش بەردەوام دەباری، ڕۆیشتین. ئەو گەڕۆکانەی کە چاویان پێمان کەوت ئامۆژگارییان کردین زیاتر نەڕۆین، چونکە ئەوان لە ڕێگەکە مەترسی زۆریان بینیبوو و بەفر ڕێگەی لەوە گرتبوو تەنانەت شوێنەواری ڕێگەکەش بناسرێتەوە، بەڵام تەتەرەکەمان لەگەڵ ئەوەشدا بڕیاری دا بەردەوام بین لە گەشتەکەمان جا ئەمە لە کەللەڕەقییەوە بووبێ یان لە بەسووك سەیرکردنی مەترسی و ماندووبوونەوە بووبێ. بەو پێیەی کەوا ئەسپەکەی من و ئەسپەکەی حەموود بەگ نایاب بوون، توانیمان بە پێش هاوڕێکانمان بکەوینەوە و بگەینەوە ڕێبەرەکە و تەتەرەکە کە پێش نیو سەعاتێك پێش ئێمە بەڕێ کەوتبوون. لە دوورایییەکی نزیکدا بینیمانن بەڵام بەفر بارین بە تەواوی ڕێگەی لێ گرتبووین تا

---

* Karajouan

** karajolar

دەمودەست بیانبینین و بەفر هەتا شوێنپێی ئەسپەکانیشی داپۆشیبوو. بە تەنیا بەناو زنجیرە چیا بەرزەکانی ئۆلیمپدا دەڕۆیشتین و تا شەو هەر تێیدا دەسووڕاینەوە. دەترساین لە هەر ساتێکدا بەفر ونمان بکات یان بکەوینە ناو خەرەندێکەوە ئەگەر لەو توولە ڕێگەیە دووربکەینەوە کە دەبێ بیگرینە بەر کە، چیتر نەماندەتوانی ڕێگەکان بناسینەوە ئەگەر غەریزەی ئەسپەکانمان نەبوایە. دواجار دوای ئەوەی ماوەی شانزە کاتژمێرمان بڕی بۆ ماوەیەك کە دەکرێ تەنها بە نۆ یان دە کاتژمێر ببڕدرێ گەیشتینە حەماملی، وەك چۆن شەو داهات، تا بەیانییەکەی ڕۆژی دواتر هاوڕێکانمان پێوەندییان پێوە نەکردین و ئەوانیش هەمان ئەو ئاستەنگانەیان هاتبووە پێش کە ئێمە بینیمان، وێڕای ئەوەی کە ئەسپێکیشیان لێ ون بووبوو. بەفر بەردەوام دەباری بەڵام کەمێك سووکتر. دوای دە کاتژمێر لە ڕۆیشتن گەیشتینە شاری گەریدە، شارێکی بچووك، شارێك کە هیچێکی سەرنجڕاکێشی تێدا نەبوو و ماڵەکانی لە دار دروست کرابوون. نەمانتوانی هیچ ئەسپێکی لێوە بەردەست بخەین بەڵام شەومان لەوێدا بەسەر برد.

٩ ی مانگ بەرەو بۆلی بەڕێ کەوتین و ئێمە ئەوهێندە خراپ سواری پشتی ئەسپەکان بووبووین کە تەنها دوای سێزدە کاتژمێر و بە زەبری قامچی لێدان لە ئەسپەکانمان گەیشتینە ئەوێ. ڕێگەکە تا ڕادەیەك باش بوو بەڵام لە ماوەی یەکەم حەوت کاتژمێردا، نە هیچ ئاواییێك و نەهیچ شتێکمان نەبینی کە ئاماژە بۆ ئاوەدانی بکەن. ئەم شارە ناوچەیەکی خاڵی وەستانی سەرڕێگەی زۆر نایاب بوو، لەم شارەدا پۆستەخانە و بازاڕێکی گەورە و گەرماوگەلی چکۆڵە، بەڵام پاکوخاوێن و چاك ڕاگیراوی لێ بوون. ئەو پێدەشتەی کە دەوری دابوو بەشێوەیەکی چاك چێنرابوو و پڕی بوو لەو ئاواییانەی کە بەشێوەیەکی گشتی کەوتبوونە سەر کەنارەکانی چەند

ڕووبارێکی چکۆڵە کە دەتوانرێ پیایاندا بپەڕیتەوە و دەڕژێنە ناو زەریای ڕەش.

لە ١٠ ی مانگ هەرگیز ئاوا بە خراپی سواری پشتی ئەسپەکان نەبووبووین و هەروەك دوێنێ خراپترین ئەسپ بە نسیبی من بوو. بەڵام ئەسپی خراپ بە نیسبەت تەتەرەکان بیانووەك نەبوو بۆ ئەوەی لێیان خۆشبێ بۆ ئەوەی هەنگاوی خێرا نەنێ ئەگەر بڕیار لەسەر ئەمە بدات. ڕێگەکە خراپ بوو و ئەسپەکانمان تا پاژنیان لەناو قوڕو لیتەدا بوون و بڕێك جار پێیەکانیان لەناو ڕەگی دارەکان دەچەقی وەك ئەوەی (لەناو تەڵەیەکدا بووبن). ئەسپە بەدبەختەکە کە سواری پشتی بووم لە ماندوویێتییان کەوت و ئیدی مەحاڵ بوو هەڵی بسێننەوە و ناچار بووین وازی لێ بهێنین. ئەو ئەسپەی کە دوای ئەوە دایانمێ کەمێك باشتر بوو، ڕێگەکە باشتر دەبوو و بە هەنگاوی خێرا دەڕۆیشتین، بە قامچی لە ئەسپەکانمان دەدا و وەکو شێت هاوار دەکەین تاوەکو ئەسپەکانمان هەڕا بکەن. ئەسپەکەی من دوو جاران لەگەڵ مندا کەوت بەڵام بە بێ ئەوەی لە زینەکە بکەومە خوارەوە.، بەڵام میلێك دواتر جارێکی دیکە بەسەر مندا کەوتە ناو زۆنگاوێك و منی لەودیو زۆنگاوەکە جێهێشت، لە توندی کەوتنەکەم پەشۆکام. پێم داگرت تا ئەسپێکی دیکەم بدەنێ، بەڵام پێشتر لە ڕووداوگەلی هاوشێوەدا هەموو ئەو ئەسپانەی کە لە نۆرەدا بوون بەکارهێنرابوون و بۆیە من ناچار بووم بەوەی خۆم دەستبەردار بم.

ئەمە شێوازی سەفەرکردنە لەگەڵ تەتەر. من بەختی ئەوەم بوو هەیکەلێکی زۆر باشم هەبوو. بەڵام ئەم ڕووداوە بچووکانە دەشێ ببنە وانەیەك و بەڵگەی ئەوەی کە پێویستە تەواو هێزەکانی خۆت لێك بدەیتەوە پێش ئەوەی دەست بە سەفەرێکی ئاوا بکەیت لەگەڵ پارەیەکی کەم کە من هەمبوو. بەڵام ئەگەر بمتوانیبووایە تەتەرێك و خزمەتکارێکم تەنها بۆ من

هەبوایە لەگەڵ کەرەستەگەلی شیاودا، ماوە ماوە گەڕۆکەکان پێوەندییان پێوە دەکردین، و زۆر ئاسوودەتر سەفەرم دەکرد، بەڵام کە نەمتوانی ئەم کەرەسەگەلە بەرچاوانە دابین بکەم ئەوا زۆر خۆم بە بەختەوەر دەزانم لەو دەرفەتەی کە بۆم هاتە پێشەوە. هەرچەندە بوونی من بێ گومان بۆ هاوڕێکانی سەفەرەکەم جارسکار نەبوو، بەڵکو هێزێکی زێدە بوو بۆ هێزی ئەوان و لە ئەنجامدا بۆ ئاسایشی ئەوان، بەڵام زۆر کەم بایەخیان بە پێویستییەکانی من دەدا، دەشیا بە تەنیا جێم بهێڵن و دەستبەردارم بن ئەگەر من وەکو ئەوان بەرگەی ماندووبوون و بێبەشبوونم نەگرتبوایە.

دۆستشە، کە شەوی دەی مانگمان تێدا بەسەر برد، جگە لە چەند خانێکی تایبەت بۆ حەسانەوەی گەشتیارەکان هیچی دیکەی تێدا نەبوو. یانزەی مانگ بەجێمان هێشت و ماوەی دوانزە کاتژمێر بەناو دارستان و بەناو ڕێگەی سەختدا ڕۆیشتین تا گەیشتینە هەندەك کە تەنها چەند کێڵگەیەکمان بە دەوریەوە بینی کە ترێی نایابی پێوە بوو و هیواکانمان خەریك بوو دەبووژایەوە. تاقە شتی سەرنجڕاکێش کە لەو ڕۆژەدا بینیمان دوو یان سێ ئاشی ئاو بوو کە لەسەر جۆگەلەیەکی ئاو دانرابوون، هەرچەندە ئامێرسازییەکی سادە بوو، بەڵام مانای پێشکەوتنێکی هونەری و شارەستانی دەگەیاند کە لە وڵاتێکی گوندنشینی سەرەتاییدا پێشبینی نەدەکرا.

هەندەك دەکەوێتە سەد و بیست میلی کۆنستانتینۆپل، هاوڕێکانم بە دەرچوونیان، سووربوون لەسەر ئەوەی لە گەشتەکە بەردەوام بن بە بێ وەستان. ئەوان نهێنی خۆیان بۆ نەدرکاندم بەڵام من بە بێ ئەوەی ئامادەی ئەم سەفەرە درێژە بم بە شوێنیان کەوتم و بە پردێکی دارین لە ڕووباری سەنگەر، ڕووباری ئەوهێندە تیژڕۆدا پەڕینەوە کە کەم جێگەی ئەمان بوو و بەسەر پاشماوەی پردێکی نایابدا ڕووبارێکی دیکەمان بڕی کە لەوانەیە هەر تەنها لقێکی ئەو ڕووبارە بێت کە تازە باسم کرد. بەڵام واپێدەچوو ئاوەکان

ڕێڕەوی کۆنی خۆیان گۆڕیبێ: بە ئاستەم ئاوی ڕۆیشتوومان لە قووڵایی ڕووبارەکە دەبینی و هیچ شتێکیش ئاماژە بۆ ئەوە ناکات کە ڕەوشەکە لەوەتەی چەند ساڵێك لەوە باشتر بووبێت.

دوانزە کاتژمێر لە دووریی هەندەك، سەبانجییّ* – مان بینی کە کەوتۆتە سەر زەریاچەیەکی جوان کە بەشێکی ڕێگەکە پێچاوپێچی بازنەییە. ئەمە شارێکی بچووکە، دوای ئەوەی ئەسپەکانمان تێدا گۆڕی، بەڕێ کەوتینەوە. بە ڕێگەیەکی کۆنی بەردڕێژکراو بەناو زۆنگاوێکدا پەڕینەوە، دوای ئەوەی دە کاتژمێر ڕۆیشتین گەیشتینە ئیزمید، نیکۆمیدی کۆن، کە کەوتۆتە ناو نیمچە دوورگەیەك کە بەرەو زەریای مەڕمەڕ دەڕوات. کاتێك چووینە ناو ئەم شارە شەو ڕاکشابوو. تەنها ئەسپەکانمان تێدا گۆڕی و بەردەوام بووین لە ڕۆیشتن. شێست میلی کۆتاییمان بە بێ وەستان بڕی، تەنها جارێك وەستاین بۆ گۆڕینی ئەسپەکانمان و بە بێ هیچ ئازووقەیەك جگە لەوەی توانیمان بەردەستی بخەین بە بێ ئەوەی لەسەر زین بێینە خوارەوە و لە ١٣ ی نیسان لە کاتژمێر یەکی پاشنیوەڕۆ گەیشتینە سکوتاری کە لەوێدا سەفەرەکەمان بە کۆتا هات.

کۆتایی

---

* Sabangié

ئیندێکسی
ناوی کەس و شوێن

ناوی کەس

ئا

ئیمپراتۆریای عوسمانی: ٥، ١٤، ١٧، ٢٣، ٤٦

ئەدریان: ١١

ئێزیدییەکان: ١٧، ٢٤، ٢٩، ٦٥، ٦٦، ٦٨، ٨١، ٨٢، ٨٣، ٨٤، ٨٥

ئادام گیفۆرد گلاسکۆت: ٢٢

ئەدوارد دیکسۆن: ٢٢

ئیزابێلا لوسی بیشۆپ: ٢٦

ئیبراهیم پاشا: ٢٩

ئی.بی. مێجەر سۆن: ٢٩

ئێدوارد ولیم چارلس نۆئێل:٢٩

ئارشیبالد میلنا هامیلتۆن: ٣٠

ئینگلیز:٥١،٥٠،٤٠، ٦٦، ١٠٩،٧٤

ئەرمەنی: ٩٣،٨١،٤٩

ئەوروپی:٥١،٥٠، ٥٩، ٦٢، ٩٢، ١٠٩، ١١١

ئیسلام: ٩٣

ب

برانت: ٢١

بۆتا: ٢٣

بۆناپارت: ٥١

بورگۆن: ٩٧

بایەزید: ١١٠

پ

پییێر بیلۆن: ١٣

پوولیۆ: ١٣

پارت: ٨٣

ت

تاڤێرنییێ: ١٣

تەتەر: ٣٧، ٥٣،٤٨،٤٧،٤٥،٤٤،٤٠،٣٩، ٦٤، ٦٧، ٧٣، ٧٤، ٧٥، ٧٧، ٧٨، ٩٠، ٩٥، ٩٦،

٩٧،٩٨، ١٠٠، ١٠١، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٨،

١٠٩، ١١١، ١١٢، ١١٤

تورك: ٣٩، ٦٤، ٦٥، ٧٣، ٧٧، ٨٠،

٨١، ٨٢، ٨٣، ٨٦، ٩٠، ٩٢، ١٠١،

١٠٥، ١٠٦، ١٠٩، ١١٠، ١١١

ج

جۆن میلدنهال: ١٤

جۆن ماكدۆنالد كێننەر: ١٥

جیمس برانت: ٢٠

جیمیس بیللی فرەیزەر: ٢٢

جۆرج فلۆوەر: ٢٥

جوستین پێركینس: ٢٥

جوولەكە:٤٩، ٦٥، ٧١،٨١، ٨٢

جۆنسۆن: ١٠٦

ح

حوسێن پاشا: ٧٣

حوسێن عەلی : ٨٢

حەموود بەگ ئەفەندی: ١٠١، ١٠٤،

١٠٨، ١١١، ١١٢

د

داود پاشا: ١٠

دوپرێ: ١١

داود ئەفەندی:٥٠، ٥٦، ٦١، ٩٨، ١٠١،

١٠٩

داریوش: ٦٤

ر

ریچارد پۆكۆسكی: ١٤

ریچ: ٣١

رووس: ٥١

ژ

ژاك گاسووت: ١٣

ژان شیسنۆ: ١٣

ژان پاتێست: ١٣

ژان دو تێڤێنۆت: ١٣

ژان شاردان: ١٣

ژان ئۆتیێ: ١٣

ژۆن ژاكسۆن: ١٤

ژ.شیل: ٢٥

ژ.گ. تایلۆر: ٢٥

س

سەعید پاشا: ١٠

سێزار لامبێرت: ١٣

سێر جۆن مالكۆلم: ١٥

سێر روبێرت كیر پۆرتیر: ١٨

سلێمان پاشای بابان: ٢٣

سولێمان ئاغا: ٣٧
سانت– ژاك: ٧٩
سلێمانی گەورە: ٨٦، ١٠٨
سولتان: ٩٤
سلێمان پاشای بچووك: ١٠١، ١٠٨
سەعید: ١٠٨

ع
عەبدوڵڵا زەنگەنە: ٦
عوسمان دەشتی، دكتۆر: ٦
عوسمان سەیفی بەگ: ٢٦
عەلی ئاغا چولنگی:٩، ٣٥، ٥٣
عەرەب: ٦٥، ٧٥، ٨١، ٨٢
عەبدوڵڵا ئەفەندی: ١٠٨

ف
فریدریك میللینگن: ٢٦
ف.ڕ.مۆنسێل: ٢٧
فرانسیس م. هاللی: ٣٠
فرەنجی: ٥٠

ك
كلۆد بیلیڤر: ١٣
كلۆدیوس جیمس ریچ: ١٩
كۆلۆنێل كینەر:٥٥
كورد: ٥٤،٤٩،٤٧،٤٤،٤١،٤٠،٣٩، ٥٩، ٦٠، ٦٥، ٨٩
كەرویشك: ٥٠
كاپید: ٩٧

گ
گی.م. لیز: ٢٩
گی.ئی، هیبارد: ٣٠
گورجی: ٣٩، ٦٥،

ل
لیندفایلد سۆن: ٣٠
لیبۆكۆك: ٩١

م
مەحموود پاشای جاف: ٢٠
ماری ماكینتۆش: ٢٠
میر پاشای كۆرە: ٢٣
مارك سایكس:٢٨
مۆلینێكس–سیل: ٢٩
مۆرگان فیلیپ پرایس: ٢٩
ماژۆر كینیپ ماسۆن: ٢٩
مەسیحی: ٦٥، ٦٦، ٧٢، ٧٣، ٧٩، ٨٠، ٨١، ٨٢، ٩٣، ٩٦، ١٠٣
ماكدۆناڵد كینەر: ٦٦
موتەسلیم: ٨٠، ٨٩

موسلمان: ٨١، ٨٢، ١٠٣، ١٠٦
موستەفا ئاغا: ٩١
مۆنتیسکۆ: ١٠٧

ن

نادر شا: ٧١، ٧٣
نەستووری: ٨١

ه

هێنری ئۆستن لایارد: ٢٣
هۆراتیۆ سوتگات: ٢٥

و

ولیەم هیوود: ١، ٣، ٤، ٩، ١٠، ١١،
١٧، ١٨، ٣١
والتەر .ب. هاریس: ٢٧
ولیەم ئیدوارد کۆللینس: ٢٩

ی

یۆحەننا: ٦٨، ٧١، ٧٢
یەزید: ٨٢

ناوی شوێن

ئا

ئێران: ٥، ١٤، ١٥، ١٦، ١٨، ٢٣،
٢٧،٥٠، ٦٠، ٧٣، ٨١، ١١٠
ئیبراهیم–خانچی: ١٠، ٤٤
ئەربیل: ١٠، ٣٣، ٥٨، ٦٤، ٦٥، ٦٦
ئەماسییە: ١٠،٨٧، ١١٠
ئورفە: ١٤، ١٦
ئامەد: ١٥
ئەردەلان: ١٦
ئازەربایجان: ١٦، ١٨
ئەرمەنستان: ١٦، ١٨، ٢١
ئاسیای بچووك: ٢١
ئەرزەنجان: ٢١
ئەرزەرۆم: ٢١
ئەستەموولّ: ٢٢
ئەمریکا: ٢٦
ئاسیای ڕۆژهەلآت: ٢٦
ئاسیا: ٦٣، ٨٢
ئەربا:٤٤
ئاغا گهێلی: ٧٧
ئارگۆنا: ٩٦، ٩٧
ئینگلیستان: ١٠٠
ئۆكسۆلی: ١٠١
ئیریس: ١٠٧، ١١٠
ئۆلیمپ: ١١٣
ئیزمید: ١١

ب

بەسرە: ٩، ١٠٨
بەغداد: ١٠، ١٧، ١٨،١٩ ، ٢٣، ٢٨،
٤٠،٣٣ ،٥١، ٥٨، ٦١، ٦٢، ٧١، ٧٣،
١٠١، ١٠٨، ١٠٩
بیر: ١٤
بدلیس: ١٤، ٢١
بریستۆل: ١٩
بەختیارییەكان: ٢٧
بانە: ٢٨
باتووم: ٢٨
بۆمبای: ٣١
بۆسفۆر: ٤٦
بووس: ٥٢
بابل: ٧١
بۆلی: ٨٧

پ

پاریس: ١٢،

پەرسیپۆل: ١٩

پێنجوین: ٢٠

ت

تۆرۆس: ١١، ١٧، ٤٦،٨٧، ٩٦، ٩٧،

٩٨، ٩٩،

توزخورماتوو: ٢٠

تاران: ٢٢

تەورێز: ٢٢، ٢٨

تیبیت: ٢٦

تفلیس: ٢٨

تورعابدین، ٢٩

تورکیا:٥٠، ٦٠، ٨٧

تێزیان: ٨٧، ٨٩، ٩٠

ج

جولفا: ١٤

جەزیرە: ١٧، ٢١

جۆرجیا: ١٨

جەزیرەی ئیبن عومەر: ٢٩

چ

چەمچەماڵ: ٢٠

چین: ٢٦

چیس ئۆغلی: ١٠١

چقل ئەرمەك: ١٠٧

چقلای ئەرمەق

ح

حەلەب: ١٤

حەمرین: ١٨

حەمام: ٧٢، ٩٣

حاموودە: ٧٩

حەسەن بادریك: ١٠٣

حەکیم – خان: ١٠٣

حاجی هەمزە: ١١٠

حەماملی: ١١٣

خ

خانەقی: ٢٧

خارپووت: ١٠١

د

دارا (کەلاوە): ٧٩

دیاربەکر: ١٠، ١٤، ١٧، ٢١، ٢٥، ٢٦،

٨٧، ٩٢، ٩٥

دیالە: ١٨، ٢٣،

دیجله: ١٩، ٢٥، ٧١، ٩٠، ٩٢، ٩٧
دیژۆن: ١٩
دەلی عەباس: ٢٠، ٣٩،
دوخەلا: ٣٧
دۆلان: ٤٨،
دووگرووت: ٧٨،
دارغیلتاش: ١٠٤
دۆستشە: ١١٥

ر

روان: ٣١
ڕووسیا: ٥١
رۆمانیا: ٦٠

ز

زەهاو: ١٦
زێی بچووك: ٥٦
زەر: ٥٤
زەریای رەش: ١١٤

ژ

ژاپۆن: ٢٦

س

سلێمانی: ١٠، ١١، ١٧، ١٨، ٢٠،
٢٣،٤٩،٥٤، ٥٧، ٥٨
سكۆتاری: ١٠، ٨٧، ١١٦
سولتانیه: ١٤
سیستان: ١٤
سیواس: ١٧، ١٠٥،٨٧
ساوج–بولاق: ١٨
سەبانجیێ :١١٦
سنه: ٢٠، ٢٨
ساوجبۆلاق: ٢٣
سەردەشت: ٢٣، ٢٨
سابڵاغ: ٢٨
سەقز: ٢٨
سوریا: ٢٩
سەرگەرم: ٤٩
سەرا: ٥٠
سوسێ: ٥٢
سوزا: ٧٦
سەریكەخان: ٧٩
سووله –مان: ١٠٥
سەنگەر: ١١٥

ش

شاروخ: ١٦

شارەزوور: ١٨
شیراز : ١٩
شەنگال: ٨١

ع

عێراقی عەجەمی: ١٨
عێراقی عەرەبی: ١٨
عەرەبگێر: ٢١
عەبدولعەزیز: ٨٥
عوسمان چیك: ١١٠

ف

فرانسا: ١٩، ٣١، (٣٥پ) ،٥١، ٦٣
فورات: ١٠١

ق

قەزوین: ١٤
قەندەهار: ١٤
قوم: ١٤
قەرەقووش: ١٧، ٦٦، ٦٧
قەسری شیرین: ١٨
قزرابات: ١٨
قەندیل: ٥٧
قەسری جیهان: ٧٩
قزل– ئەرمەق: ١١٠
قەرەژوان: ١١٢
قەرەژولار: ١١٢

ك

كاشان: ١٤
كانانۆر: ٩،
كرمان: ١٤
كەربلا: ٩،
كۆنستانتینۆپل: ١٠، ١١،٢٢، ٢٣، ٣٥، ٥٦، ٩١، ٩٣ ، ٩٨ ، ١٠٨، ١٠٩، ١١٥
كفری: ١٠، ١١، ١٧، ٢٣،٤٠،٤١، ٥٧
كۆیسنجاق: ١٠، ١٧، ٣٣، ٥٦، ٥٧، ٥٨، ٦٠
كۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلات: ١٧، ١٩
كرماشان: ١٨
كەركووك: ١٨
كەنەدا: ٢٦
كۆریا: ٢٦
كوردستان: ٣٣،٤٠،٤٤،٤٩،٥٠، ٥٧، ٥٩، ٦٠
كارپووس: ٥٦
كاروانسەرا: ٦٧، ٩٢
كەنیسە: ٧٢، ٩٣

گ

گۆیژە: ٢٠

گۆرستان:٤٤، ٥٥، ٩٢

گۆلێخان:٥٤، ٥٥

گوزاوجە: ٥٤،

گورکات: ١٠٧

گەریدە (شار) : ١١٣

ل

لەندەن: ١٢، ١٤، ١٦، ١٩، ٢٠، ٢٢، ٢٣، ٢٤، ٢٧، ٢٨

لاهور: ١٤

لۆنگدۆکی: ٦٣

م

مالابار: ٩

مووسڵ: ١٠، ١١، ١٧، ٢٣، ٣٣، ٥٨، ٦٧، ٦٨، ٧١، ٧٢،٧٣، ٧٥، ٨١، ٩٢

ماردین: ١٠، ١٧، ٦٨، ٧٨، ٧٩، ٨٠، ٨١، ٨٣، ٨٧، ٨٩، ٩٤، ٩٧، ٩٨

مەلاتیە: ١٧، ٢١، ٨٧، ١٠٢، ١٠٣، ١١٠

ماهیدەشت: ١٨

مەراغە: ١٨، ٢٨

مەریوان:٢٠

موش: ٢١

میزوپۆتامیا: ٢٢، ٢٩، ٨٣

مازولیپاتان: ٣١

(میسر)(پ): ٣٥، ٥١

مزگەوت: ٧٢، ٧٩، ٩٣

مەقدۆنیس: ٧٨

مادن: ٩٧، ١٠١

مەنزل– خانە: ١٠٢

ماراسۆن: ١١٠

مەڕمەڕ: ١١٦

ن

نەسیبین: ١١، ١٧، ٦٨، ٧٥، ٧٨، ٧٩، ٨١

نەمرود: ٢٤

نیل: ٥٢

ه

هیندستان: ٩، ١٤، ١٧، ٣١، ٩٦

هەولێر: ١٠، ١١ (بڕوانە ئەربیل).

هەکاری: ٢٤

هندەك: ٨٧،١١٥– ١١٦

هەلووژە–خان: ١٠٤

و

وان: ١٤، ٢١

ورمێ: ٢٣، ٢٨

ی

یۆنان:٤٦، ٦٠

پێڕەستی گشتیی

سەفەرنامەکە

بەشی یەکەم:

پێشەکی- چەند سەرنجێك دەربارەی ڕەوشی ئێستەی مالابار و ئەو گۆڕانکاریانەی کە بەسەر هەلومەرجە سروشتییەکانی وڵاتدا هاتوون لەوەتای کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی حوکمڕانی بریتانییەوە- ئەنجامەکانی ئەم گۆڕانکاریانە- حکومەتی سیڤیل و سەربازی.

بەشی دووەم:

دەرچوون لە کانانور- کەشتییە هیندییەکان- بازرگانی مانگالۆرە- ئەشکەوتگەلی سەرنجڕاکێش لە کادری-دەمارگیری هیندۆسەکان- ڕەوشی ئێستای گوا- بۆمبای- ڕەوشی هێزەکانی ئینگلیز لە هیندستان.

بەشی سێیەم:

دەرچوون لە بۆمبای- کەنارەکانی عەرەبی-یەمەن-مەسقەت- دانیشتوانەکەی- کۆیلەفرۆشتن- هەلومەرجیان- گەشت بۆ ناوەوە- مەترسییێك بەرەو ڕووی کەشتیەکە بۆوە- دانیشتوان و ئاو و هەوا و مێژووی مەسقەت.

بەشی چوارەم:

یاخیبوون لەناو کەشتی- هورمز-دورگەی قابیل- چەتەکانی قەواسم- دلڕەقیان- گەیشتن بۆ بوشەهر-مێژوو و بازرگانی لەم شارەدا- دوورگەی خارك، ڕاوی مرواری لە دوورگەی بەحرەین- گەیشتن بۆ بەسرە.

بەشی پێنجەم:

گەشێك بۆ کەنداوی عەرەب– باخچەی عەدەن–گەشتێك بەناو بیاباندا بۆناو بیابانشینەکان بۆ ماوەی سێ هەوتوو– هۆزی مەنتەفیك– دەربارى شێخ محەمەد– ناکۆکی لای شێخ ئیبراهیم.

بەشی شەشەم:

گەیشتن بۆ شەترە–رێزگرتن لە سەیدەکان– هۆزی بیابانشینی یەکگرتوو– واسیت–بەیەکگەیشتنی سوپای عەرەبی– فەرمان بۆ جوولەپێکردنی– گەیشتن بۆ بابل.

بەشی حەوتەم:

کەلاوەکانی بابل– بەیەکگەیشتن لەگەڵ کاروان– دزی یەکێك لە ڕێبەرەکان– تۆکەندە کۆنەکان، کەلاوەی سلوقیە و تەیسفون– ترسێکی بێ بنەما– گەیشتن بۆ بەغدا.

بەشی هەشتەم:

وەسپی وڵاتی عەرەب– مەترسی و سەرابی بیابان، خەسڵەتەکانی بیابانشینەکان، داب و نەریت و نەجیبزادەیی و میوانداریان– ژنی عەرەب– بیرورا لەبارەی وشتر و ئەسپی عەرەبی

بەشی نۆیەم:

کورتەیەکی مێژووی بەغدا لە ساڵی ١٦٣٨ تاوەکو ڕۆژی ئێستا.

بەشی دەیەم:

شۆڕش دەگاتە بەغدا لەوماوەیەی کە نووسەر لە بەغدا ماوەتەوە– گەمارۆدانی ئەم شارە– لەسەرکارخستنی سەعید پاشا و مردنی–سەردانیکردنی داود ئەفەندی و جێگرەوەکەیی و وەزیرەکانی–دڵڕەقی پاتشای نوێ–وەسپی بەغدا–جولەکەکان–حکومەت– پۆلیس.

بەشی یانزەم:

دەرچوون لە بەغدا– گەشت بەناو چیاکانی کوردستاندا–کاریگەرییەکانی قامچی– مەترسییەکانی سەر ڕێگە–ئەو ترسەی کە ڕووس ناویەتەوە– کێشە لەگەڵ مۆزێکی کورد– کۆمەڵە گۆرێکی سەرنجڕاکێش– کۆیسنجاق– وردەکاری لەبارەی کوردانەوە –گەیشتن بە ئەربیل– مووسڵ........................... ٣٣

بەشی دوانزەم:

پاشماوەکانی نەینەوای کۆن–گۆڕی یۆحەننا– وەسپی مووسڵ– سەفەر بۆ نەسیبین بەناو بیابانە بچووکەکەیدا – گەیشتن بە ماردین– وەسپی شارەکە– وردەکاری لەبارەی ئێزیدییەکان یان شەیتانپەرستەکان.............. ٦٩

بەشی سیانزەم:

دەرچوون لە ماردین– تێزیان–وەسپی دیاربەکر–چیای تۆرۆس–مەلاتیە–دۆڵی سیواس–ڕەوشی جوتیاران لە تورکیا–ئەماسیە–بۆلی–هندەك–گەیشتن بۆ سکوتاری....٨٧

بەشێك لە

بەرهەمەكانی وەرگێڕ

١– *كوردستان و كێشەی سنووری توركی–فارسی*، دەزگای موكریانی، هەولێر. ٢٠٠١

٢– *كوردستان لە بەڵگەنامەكانی كونسڵی فرانسا لە بەغدا ساڵی ١٩١٩*، بنكەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٤

٣– *بازیل نیكیتین و كوردناسی*، بەرگی یەكەم، بنكەی ژین، سلێمانی. ٢٠٠٤

٤– *شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەكانی فرەنسیدا*، مەكتەبی بیر و هۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٤

٥– گیلان، *هێرشی عوسمانی و كوردەكانی ئێران*، وەرگێران لە فرەنسییەوە، مەكتەبی بیر و هۆشیاری، سلێمانی. ٢٠٠٥

٦– ئەلیكساندەر خۆدزكۆ، *چەند لێكۆڵینەوەیەكی زمانەوانی دەربارەی زمانی كوردی (دیالێكتی سلێمانی)*، وەرگێڕان لە فرەنسییەوە، بنكەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٦

٧–*شێخ مەحموودی حەفیدزادە لە بەڵگەنامەی فرانسیدا*، بنكەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٦

٨ –مینۆرسكی، *بنچینەكانی كورد و چەند وتارێكی كوردناسی*، وەرگێران لە فرەنسییەوە، مەكتەبی بیرو هۆشیاری، سلێمانی،,٢٠٠٧

٩– ئی. بی. سۆن، *چەند سەرنجێك دەربارەی هۆزە كوردەكانی كوردستانی باشوور*، وەرگێڕانی لەئینگلیزییەوە، بنكەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٧

١٠– *چەند باسێك دەربارەی ئەهلی حەق*، وەرگێڕان لە فرەنسییەوە، دەزگای موكریانی، ٢٠٠٧

١١– *قەتڵوعامی كورد لە توركیا*، لەفرانسییەوە وەرگێڕانی، پێشەكیو پەراوێزنووسیی، بنكەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٧

١٢– *كۆمەڵە و ڕێكخراوە كوردییەكان ١٩١٨–١٩٢٣ لە بەڵگەنامەكانی هەردوو وەزارەتی دەرەوەی بریتانیاو فرانسادا*، لەفرانسییەوە وەرگێڕانی، پێشەكیو پەراوێز بۆ نووسینی نەجاتی عەبدوڵڵا، بە پێشەكیی دكتۆر كەمال مەزهەر، بنكەی ژین، سلێمانی، ,٢٠٠٨

١٣– *نامە دیپلۆماتییەکانی شەریف پاشای خەندان لە ئەرشیڤخانەکانی بریتانیا و فرانسە*، لە فرانسییەوە وەرگێڕانی، تێبینیو پەراوێزنووسیی، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٨

١٤– پۆل دۆمۆن، *سەردەمی تەنزیمات*، ئاراس، وەرگێڕان لە فرەنسییەوە، ٢٠٠٨

١٥– حەمید بۆزئەرسلان، *مێژووی تورکیای هاوچەرخ*، وەرگێران لە فڕەنسییەوە، دەزگای ئاراس، ٢٠٠٩، (چاپی دووەم ٢٠١٢)

١٦– *بیبلیۆگرافیای کوردناسی، کورد و کوردستان لە سەرچاوە فرەنسییەکاندا*، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠٠٩

١٧– *بیبلیۆگرافیای کوردناسی، کورد و کوردستان لە سەرچاوە ئینگلیزییەکاندا*، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠٠٩

١٨– *گەشتنامەی پوژولا بۆ کوردستان ساڵی ١٨٣٧*، وەرگێران لە فرەنسییەوە، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠٠٩

١٩– پۆل بێدار، *ڕێزمانی کوردی*، وەرگێران لە فرەنسییەوە، ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠٠٩

٢٠– *زاراوەکانی کۆنفراس بە زمانەکانی ئینگلیزی، فرانسی و کوردی*، مەکتەبی بیر و هۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٩

٢١–کۆمیتەی سەربەخۆیی کورد، *کوردستان یا ئەرمەنستان– شەهیدەکان یا ملهوڕەکان*، لە فرانسییەوە وەرگێڕانیو پەراوێزنووسیی، وەرگێڕان لە فرەنسییەوە، بنکەی ژین، سلێمانی، ٢٠٠٩

٢٢–*ڕاپەڕینەکانی بارزان لە بەڵگەنامە نهێنییەکانی هەردوو حکومەتی فرانسا و بریتانیادا ١٩٣١–١٩٤٩*، بەرگی یەکەم، ئاراس، ٢٠١٠